

## Σύμφωνα με το εθνικό συνταγματικό δίκαιο ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου;

Γεράσιμος Λευκαδίτης  
Δικηγόρος

“Since all legal systems claim to be supreme with respect to their subject-community, none can acknowledge any claim to supremacy over the same community which may be made by another legal system”.

Joseph Raz, *Practical Reason and Norms* (Oxford University Press 1999, 152)

### 1. Κυριαρχία

Ο Αντώνης Μανιτάκης, προκειμένου να περιγράψει την έννοια της κυριαρχίας, χρησιμοποιεί το εξής λεκτικό σύνολο, απαρτιζόμενο από τρία ιδιαίτερα φορτισμένα κανονιστικώς επίθετα: «*Δύναμη πρωτογενής, υπέρτατη και ακαταγώνιστη*<sup>1</sup>». Για τον Αλέξανδρο Σβώλο, η κυριαρχία είναι «*η υπέρτατη «κοινωνική ισχύς», «η δύναμις του άρχειν και η ικανότης του επιτάσσειν μετά κύρους, ικανή να κάμπτει κάθε άλλην δύναμιν ακόμη και με την χρήσιν υλικής βίας»*<sup>2</sup>, ενώ για τον Αριστόβουλο Μάνεση είναι «*η ικανότητα αυτοδύναμης επιβολής της κρατικής εξουσίας, χωρίς να περιορίζεται από άλλη θέληση*<sup>3</sup>. Και οι τρεις αναφέρονται, το δίχως άλλο, στην κρατική κυριαρχία. Για τον πρώτο, η κυριαρχία αυτής της μορφής είναι υπέρτερη σε σχέση με κάθε άλλη δύναμη στο εσωτερικό του Κράτους («εσωτερική κυριαρχία»), και ανεξάρτητη σε σχέση με κάθε δύναμη στο εξωτερικό του Κράτους («εξωτερική κυριαρχία»), επομένως δεν υπόκειται σε καμία άλλη δύναμη, αλλά ούτε ανέχεται άλλη δύναμη, ανώτερη από την ίδια<sup>4</sup>.

Μπορεί αυτή η φαινομενικά παντοδύναμη, τουλάχιστον κατά την κλασική θεωρία, κρατική κυριαρχία, με την οποία περιβάλλονται τα νεωτερικά κράτη, να υπόκειται σε περιορισμούς; Η απάντηση στη θεωρία, προς έκπληξη του ανυποψίαστου σε σχέση με τα συνταγματικά ζητήματα αναγνώστη, είναι θετική. Ήδη από την κλασική γερμανική συνταγματική θεωρία (Jellinek, Jhering κ.ά.), ο αυτοπεριορισμός θεωρούνταν εγγενές στοιχείο της κυριαρχίας. Κατά το Γερμανό δημοσιολόγο Jellinek<sup>5</sup>, όταν η κυριαρχία αυτή εντάσσεται σε ένα σύστημα δικαίου, σε ένα σύστημα κανόνων, μεθίσταται σε έννοια νομική – δεν είναι απερίοριστη και απόλυτη, αλλά σχετική και περιορισμένη. Ένα κυρίαρχο κράτος, υπό αυτή τη θεώρηση, δεν είναι το κράτος το οποίο δεν υπακούει σε κανόνες, αλλά το κράτος το οποίο δεν υπακούει σε κανόνες που έχουν τεθεί χωρίς τη συναίνεσή του. Επομένως, το κυρίαρχο κράτος και μόνο μπορεί να περιορίζεται οικεία βουλήσει<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Μανιτάκης Α., *Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2009.

<sup>2</sup> Σβώλος Α., «*Πολιτική εξουσία και κυριαρχία*» στο *Νομικά Μελέται*, τόμ. Ι, Αθήνα 1958.

<sup>3</sup> Μάνεσης Α., *Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, από τα Πρακτικά της ομιλίας του από την Επίσημη Υποδοχή του ιδίου στην Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1993.

<sup>4</sup> Μανιτάκης Α., *Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους*, ό.π.

<sup>5</sup> Βλ. σχετικά Jellinek G., *Allgemeine Staatslehre*, 1900· Jhering R., *Der Zweck im Recht*, 1884.

<sup>6</sup> Favoreu L., Gaia P., *Droit Constitutionnel*, Dalloz, 1999.

Το ζήτημα του αυτοπεριορισμού του Κράτους είχε με μεγάλη ακρίβεια επεξεργαστεί ήδη από το 1934, ο Αλέξανδρος Σβώλος. Για το Σβώλο, η κυριαρχία είναι απλή ιδιότητα της κρατικής εξουσίας – επομένως, ακόμη και το ημικυρίαρχο κράτος δεν παύει να είναι κράτος<sup>7</sup>. Τα δε κυρίαρχα κράτη, συνεχίζει, υφίστανται περιορισμούς από το διεθνές δίκαιο – δεν παύουν όμως να είναι κυρίαρχα. Οι δε περιορισμοί συμβιβάζονται και συναρμολογούν απόλυτα με την έννοια της κυριαρχίας, καθώς είναι *αυτοπεριορισμοί*, ισχύουν δηλαδή μόνο κατόπιν κρατικής βουλήσεως, η οποία παίρνει σάρκα και οστά με την υπογραφή μίας Διεθνούς Συμβάσεως, Συνθήκης, ή μέσω της συμμορφώσεως με διεθνή έθιμα<sup>8</sup>.

Είναι η γενεσιουργός αιτία των περιορισμών της κρατικής κυριαρχίας, μέσω της εκχώρησης μερίδας αυτής σε εξωτερικά του κράτους *fora*, αιτία νομική; Υφίσταται κάποιος πρωτογενής νομικός λόγος προς τούτο; Η γνώμη μας – και η κρατούσα άποψη στη θεωρία – είναι πως οι λόγοι δεν είναι καταρχήν νομικοί· είναι λόγοι κατεξοχήν οικονομικής και κοινωνικής φύσεως, που με τη σειρά τους γίνονται λόγοι πολιτικοί και άγουν στην ανάγκη επίλυσης των ανακυπτόντων ζητημάτων που θέτουν μέσω της ερεύνησης μίας νομικής οδού. Θα προσπαθήσουμε παρακάτω, χωρίς αξιώσεις πληρότητας και αναλαμβάνοντας τον κίνδυνο της υπεραπλούστευσης, να συνοψίσουμε τους λόγους που το σύγχρονο κράτος, ιδίως το μεταπολεμικό κράτος, αλλά και το μεταπολιτευτικό (στα καθ' ημάς), ρέπει προς τον αυτοπεριορισμό· Αυτοπεριορισμό που εκκινεί με πολιτική διάσταση αλλά παράγει νομικές και συνταγματικές συνέπειες.

Η κρατική κυριαρχία, διατείνεται ο Μανιτάκης «ροκανίστηκε», από πάνω προς τα κάτω<sup>9</sup>: Αφενός, με την ανάθεση αρμοδιοτήτων μείζονος κρατικού ενδιαφέροντος σε υπερεθνικά κέντρα, με τρανά παραδείγματα την άμυνα και την πάταξη της εγκληματικότητας<sup>10</sup>, γεγονός που αποδίδεται ιδίως στους πολύπλοκους διεθνείς συσχετισμούς, οι οποίοι διαρρηγνύουν την ομαλότητα των διεθνών σχέσεων και δημιουργούν συγκρουσιακά πεδία<sup>11</sup>. Αφετέρου, με την διεθνή παγκοσμιοποίηση της οικονομίας με πυλώνες οργάνωσης διεθνή *fora*<sup>12</sup>, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και η Παγκόσμια Τράπεζα<sup>13</sup>, η οποία άγει σε απομάκρυνση της δημόσιας εξουσίας από τη λαϊκή βούληση<sup>14</sup> όπως παραδοσιακά εκφράζεται στον κλασικό συνταγματισμό, εντός των ορίων του Κράτους, και στην ταύτισή της με συμφέροντα σε παγκόσμιο και περιφερειακό επίπεδο<sup>15</sup>. Στη Γηραιά Ήπειρο, ο αυτοπεριορισμός στην πιο παραστατική και καθαρή μορφή του έλαβε χώρα με το προϊόν ενωσιακό εγχείρημα, τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και της

<sup>7</sup> Σβώλος Α., Συνταγματικόν Δίκαιον Α', 1934.

<sup>8</sup> Ibid.

<sup>9</sup> Μανιτάκης Α., Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2004.

<sup>10</sup> Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Βορειοατλαντική Συμμαχία (το λεγόμενο «NATO»), το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο κ.ά.

<sup>11</sup> Για το ζήτημα της μόνιμης σύγχρονης απειλής της διεθνούς ασφάλειας, βλ. Hardt M./Negri A., *The Empire*, Harvard University Press, United States 2002.

<sup>12</sup> Βλ. Κασιμάτη Γ., *Ο μετασχηματισμός των αρχών νομιμότητας της αστικής δημοκρατίας, Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 74, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2017.

<sup>13</sup> Βλ. Βάκη Φ., *Νεοφιλελευθερισμός, Δημοκρατία και Δικαιώματα*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2021.

<sup>14</sup> Βλ. Σημαντήρα Ν., *«Πολλαπλότητα εννόμων τάξεων και πολυεπίπεδος συνταγματισμός. Η σύνθετη σχέση μεταξύ ενωσιακού δικαίου και εθνικής συνταγματικής τάξης»*, σε: Συλλογικό Έργο, *Η θεωρία της συνταγματικής πράξης*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2024.

<sup>15</sup> Γιαννακόπουλος Κ., *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2022.

διαδοχής της από την ΕΕ και το όραμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης<sup>16</sup>. Η πορεία, βέβαια, προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν αφήνει αλώβητο το εθνικό κράτος. Αντίθετα, διεισδύει και μεταλλάσσει τόσο την έννοια του εθνικού κράτους, όσο και την έννοια της κρατικής κυριαρχίας, πολλώ δε μάλλον τη θέση του Συντάγματος ως ανώτατου νομικού μορφώματος και συμβόλου<sup>17</sup> της κρατικής υπόστασης<sup>18</sup>.

Η αναδρομή αυτή αναδεικνύει, ότι όπως και η ιστορική πορεία, πολιτική και οικονομική, έτσι και η πορεία του συνταγματισμού δεν είναι γραμμική. Τουναντίον· το ενωσιακό και το διεθνές δίκαιο, εισέρχονται αναπόφευκτα και, τυπικά, οικεία βουλήσει, στο DNA του εθνικού συνταγματικού δικαίου. Όπως σωστά επισημαίνει ο Καθηγητής Βλαχόπουλος, η περιγραφείσα επιρροή δεν αφορά μόνο τα θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά εξικνείται μέχρι το οργανωτικό μέρος του Συντάγματος<sup>19</sup>. Οδηγούμαστε έτσι, για λόγους μεθοδολογικής αρτιότητας, στην εγκατάλειψη της αυστηρά παραδοσιακής ερμηνείας του Συντάγματος και στη θέασή του μέσα από το πρίσμα του συνταγματικού πλουραλισμού.

Ευλόγως φτάνουμε στο σημείο να αναρωτηθούμε: πώς (αυτο)περιορίζεται νομικώς η κρατική κυριαρχία; Πώς αγόμεθα, από το κυρίαρχο και αυτοαναφορικό εθνικό σύνταγμα, στο συνταγματικό πλουραλισμό; Η απάντηση βρίσκεται μέσα στον καταστατικό της χάρτη: το Σύνταγμα. Τα εθνικά συντάγματα εμπεριέχουν ρήτρες – μηχανισμούς είτε παραχώρησης αρμοδιοτήτων σε υπερεθνικά fora, είτε δεσμεύσεων απέναντι σε διεθνή κείμενα με κανονιστική ισχύ είτε ενσωμάτωσης ρυθμίσεων που εμπεριέχουν διεθνείς υποχρεώσεις.

Για τη συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς ή την υπογραφή διεθνών συνθηκών, τα εθνικά συντάγματα περιέχουν ως επί το πλείστον ρητές διατάξεις που ρυθμίζουν τα εν θέματι διαδικαστικά ζητήματα και εξουσιοδοτούν την πολιτική ηγεσία να πράξει ανάλογα. Για την εναρμόνιση με το πρωτογενές και το δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο, συνήθως τα εθνικά συντάγματα περιέχουν τις λεγόμενες «ευρωπαϊκές ρήτρες» (european clauses)<sup>20</sup>, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως οχήματα για την ενσωμάτωση των Οδηγιών στην εθνική έννομη τάξη, αλλά και για την ερμηνεία των ενωσιακών διατάξεων από τον εθνικό δικαστή.

Επί παραδείγματι, το ελληνικό Σύνταγμα, το Σύνταγμα του 1975/1986/2001/2019, είναι «αναμφισβήτητα εξωστρεφές<sup>21</sup>». Θεμέλιο της εξωστρέφειάς του είναι το άρθρο 28, βάσει του οποίου οι κανόνες του διεθνούς δικαίου, δηλαδή οι διεθνείς συμβάσεις και οι γενικώς παραδεδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου καθίστανται πηγή του ελληνικού δικαίου, πολλώ δε μάλλον αποκτούν υπέρτερη τυπική ισχύ σε σχέση με κάθε άλλη διάταξη τυπικού ή ουσιαστικού νόμου. Η διάταξη αυτή, αναγιγνώσκεται για τις ανάγκες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε συνδυασμό με την ερμηνευτική δήλωση που συνοδεύει το άρθρο 28, η οποία, με τον τρόπο που

<sup>16</sup> Για μια εμβάθυνση στα αίτια του φαινομένου «ΕΕ» μπορεί κανείς να ανατρέξει στο βιβλίο του Judt T., *Postwar: A history of Europe since 1945*, Penguin, 2005.

<sup>17</sup> Για μία εμβάθυνση στην έννοια του Συντάγματος – συμβόλου, βλ. Σαρίπολος, Ν.Ι., *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, 1<sup>η</sup> έκδ., Αθήνησι 1851.

<sup>18</sup> Γέροντας Α., *Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2011.

<sup>19</sup> Βλαχόπουλος Σ., «*Η σύμφωνη με το διεθνές δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος*», στο συλλογικό τόμο: *Η θεωρία της Συνταγματικής Πράξης*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2024.

<sup>20</sup> Βλ. την πολύ καλή ανάλυση της Claes M., «*Constitutionalizing Europe at its Source: The 'European Clauses' in the National Constitutions: Evolution and Typology*», *Yearbook of European Law*, 2005.

<sup>21</sup> Ibid.

ερμηνεύεται, ανοίγει το δρόμο για φιλικές προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείες του Συντάγματος, πολλές φορές και για ερμηνείες οι οποίες ακροβατούν μεταξύ *praeter* και *contra legem*, σε συμμόρφωση με το γράμμα ή το πνεύμα του ενωσιακού δικαίου. Ιδιαίτερα εξωστρεφής είναι και η διατύπωση του άρθρου 2 του Συντάγματος, βάσει της οποίας «*Η Ελλάδα, ακολουθώντας τους γενικά αναγνωρισμένους κανόνες του διεθνούς δικαίου, επιδιώκει την εμπέδωση της ειρήνης, της δικαιοσύνης, καθώς και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων μεταξύ των λαών και των κρατών*»<sup>22</sup>.

Η αρχιτεκτονική αυτή των συνταγματικών διατάξεων, όπως ενδεικτικά περιγράψαμε στο ελληνικό Σύνταγμα και όπως παρομοίως παρατηρείται και σε πληθώρα αλλότριων συνταγμάτων, ουσιαστικά εγκαθιδρύει έναν ιδιότυπο και νεοφυή συνταγματικό πλουραλισμό, και μία έννομη τάξη πολυεπίπεδου συνταγματισμού. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως: αφενός, ως ιστορική αναγκαιότητα, καθώς, όπως περιγράψαμε, αποτέλεσε απότοκο πρωτοφανών οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων, εντοπισμένων στο δεύτερο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Για άλλους, εμπεριέχει και μία ηθικοπολιτική διάσταση – έναν *λόγο προς το πράττειν*<sup>23</sup>. Αυτός συμπυκνώνεται στην καλύτερη και πιο πλήρη προστασία που ο συνταγματισμός αυτός εξασφαλίζει, ιδίως τη μεγαλύτερη δυνατή προστασία στα θεμελιώδη δικαιώματα, τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου<sup>24</sup>. Η ιστορική ερμηνεία δε του φαινομένου (σε αντίστιξη με την ιστορική του εξήγηση) είναι το ότι ο Νόμος (έτσι και το Σύνταγμα για τον Ε. Βενιζέλο) είναι φαινόμενο πολυκαταγωγικό και διεθνικό, συνεπώς η σημερινή θέαση των νομικών συστημάτων δεν επιτρέπεται να προσεγγίζεται εθνοκεντρικά, προσανατολισμένα στο έθνος – κράτος, αλλά να αναλύει ταυτόχρονα τα διεθνή κανονιστικά συγκείμενα<sup>25</sup>.

Αυτή η οπτική είναι και η βάση της συζήτησης περί του *επαυξημένου Συντάγματος*<sup>26</sup> – του πλουραλιστικού δηλαδή Συντάγματος, όπου η προστασία των παραπάνω εγγυήσεων επαυξάνεται μέσω της δυνατότητας ή της υποχρέωσης του δικαστή να ανατρέξει στις διεθνείς κανονιστικές πηγές και να εξασφαλίσει τη λύση που επιτυγχάνει τη μέγιστη προστασία για το κρινόμενο δικαίωμα ή το κράτος δικαίου εν γένει<sup>27</sup>. Κατά άλλους, βέβαια, η θεωρία του επαυξημένου συντάγματος εγείρει σοβαρές μεθοδολογικές αμφιβολίες, οι οποίες έγκεινται αφενός στην ένδεια δημοκρατικής νομιμοποίησης μίας αυτόκλητης επαύξησης του περιεχομένου του συντάγματος, ιδίως όταν η επαύξηση δεν ταυτίζεται με τις εγγυήσεις της αρχής της μείζονος προστασίας που αφορά αποκλειστικά τα ατομικά δικαιώματα, ενώ επί της αρχής η θεωρία του επαυξημένου συντάγματος αποτελεί περισσότερο πολιτική παρά νομική θεώρηση του συντάγματος<sup>28</sup>.

Το φαινόμενο βρίσκει την κορύφωση της πρακτικής του εφαρμογής ενώπιον του εθνικού δικαστή, ο οποίος σε συνθήκες συνταγματικού πλουραλισμού καθίσταται δικαστής περισσότερων εννόμων τάξεων. Στην περίπτωση της Ελλάδας, και πολλών ακόμα ευρωπαϊκών χωρών, ο δικαστής είναι

<sup>22</sup> Άρθρο 2, παρ. 2 Σ.

<sup>23</sup> Βλ. Σούρλας Π., *Δίκαιο και δικανική κρίση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα 2020.

<sup>24</sup> Βενιζέλος Ε., *Μικρή εισαγωγή στο Σύνταγμα και το Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2023.

<sup>25</sup> Βλ. Μεταξάς Α., *Η Ποιοτική Ιδιαιτερότητα της Ενωσιακής Έννομης Τάξης*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2020.

<sup>26</sup> Νεοφυής όρος που εισήχθη από τον Ευάγγελο Βενιζέλο.

<sup>27</sup> Venizelos E., «*From the relativization of the Constitution to the “augmented Constitution”*», *ERPL/REDP*, vol. 32, no 3, 2020. Την έννοια δανείστηκε ο συγγραφέας, όπως αναφέρει, από την έννοια της επαυξημένης Πραγματικότητας, της augmented reality, όπως χρησιμοποιείται στο χώρο της Τεχνητής Νοημοσύνης (TN).

<sup>28</sup> Παπατόλιας Α., «*Πολυεπίπεδος συνταγματισμός. Απολογητική ιδεολογία ή εξελικτική αναγκαιότητα; Σκέψεις με αφορμή την ερμηνευτική επαναπροσέγγιση του άρθρου 16*», *Δικαιώματα του Ανθρώπου* 23, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2023.

δικαστής τριών εννόμων τάξεων. Είναι εθνικός δικαστής, αλλά και δικαστής του ενωσιακού δικαίου<sup>29</sup> καθώς και δικαστής της έννομης τάξης της ΕΣΔΑ. Ταυτόχρονα, υπόκειται σε διεθνή δικαστικό έλεγχο από τα δικαστήρια των διεθνών εννόμων τάξεων – καθώς ο εθνικός δικαστής υπόκειται, ουσιαστικά, σε περιορισμούς και καταναγκασμούς που απορρέουν όχι μόνο από το εθνικό Σύνταγμα, αλλά και από τις υπερεθνικές και διεθνείς έννομες τάξεις<sup>30</sup>: Τα αρμόδια υπερεθνικά δικαστήρια ελέγχουν τα εθνικά Συντάγματα και τη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων υπό το πρίσμα της συμβατότητάς τους με τα διεθνή και υπερεθνικά κείμενα και αποφαίνονται ενίοτε ότι συγκεκριμένες εθνικές ρυθμίσεις ή δικαστικές αποφάσεις τους συνιστούν παραβιάσεις των κειμένων που θεμελιώνουν τις οικείες έννομες τάξεις, με τρανά παραδείγματα το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο και την ΕΣΔΑ<sup>31</sup>. Κατά μία αισιόδοξη ανάγνωση των ως άνω, τούτα άγουν όχι σε απορρύθμιση – αλλά σε ενίσχυση του κανονιστικού περιεχομένου των εθνικών συνταγμάτων, ιδίως στην ευρωπαϊκή ήπειρο: ο συνταγματικός πλουραλισμός, υπό αυτή την οπτική, «επαυξάνει» την προστασία της δημοκρατικής αρχής και του κράτους δικαίου.

Οδηγούμαστε, έτσι, αναπόφευκτα σε έναν *ερμηνευτικό μονισμό*<sup>32</sup>. Σε συνθήκες, δηλαδή, συνταγματικού πλουραλισμού, οι μέθοδοι ερμηνείας του διεθνούς δικαίου, του δικαίου της ΕΕ, και της ΕΣΔΑ από το Δικαστήριο του Στρασβούργου, καθίστανται μέθοδοι ερμηνείας και του εθνικού Συντάγματος. Ο εθνικός δικαστής, οφείλει λοιπόν να αποφανθεί για την ερμηνευτέα διάταξη, εφόσον κείται εντός του πεδίου των συγκοινωνούντων λοιπών εννόμων τάξεων, εφαρμόζοντας, πέραν των τεσσάρων κλασσικών μεθόδων (τη γραμματική, την τελολογική, την ιστορική και τη συστηματική<sup>33</sup>), τους κανόνες της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών<sup>34</sup>, τις διατάξεις του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου<sup>35</sup> και τις κρίσιμες για την ερμηνεία του Χάρτη διατάξεις του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων για την ΕΕ (εφεξής: ΧΘΔΕΕ)<sup>36</sup>.

Με τον τρόπο αυτόν συντίθεται το τοπίο του συνταγματικού πλουραλισμού. Συνοψίζοντας, ο τελευταίος προκύπτει από την ιστορική αναγκαιότητα ώσμωνσης περισσότερων εννόμων τάξεων, οι οποίες διεκδικούν αυτοαναφορικά το δικό τους κανονιστικό πεδίο, με αποτέλεσμα, ο εθνικός δικαστής, να καθίσταται εφαρμοστής των διατάξεων και των μεθόδων ερμηνείας πολλαπλών πλέον εννόμων τάξεων, πέραν της εθνικής.

<sup>29</sup> Για τη σχέση ενωσιακού δικαίου και συνταγματικού πλουραλισμού, βλ. τα μείζονα έργα Pernice I., «*The Treaty of Lisbon: Multilevel Constitutionalism in Action*», Columbia Journal of European Law, Τόμος 15, τεύχος 3, 2009· Maduro M.P., «*Three Claims of Constitutional Pluralism*», σε: M. Avbelj/J. Komárek (επιμ.), Constitutional Pluralism in the European Union and Beyond, Hart, 2012.

<sup>30</sup> Πρεβεδούρου Ε., «*Από τη σύμφωνη προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία στην έννοια του επαυξημένου Συντάγματος*», στο συλλογικό τόμο: Η θεωρία της Συνταγματικής Πράξης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2024.

<sup>31</sup> Ibid.· Χαρακτηριστικό παράδειγμα που αναδεικνύει τον παραπάνω προβληματισμό η πρόσφατη απόφαση του ΕΔΔΑ, της 4<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 2024, Ζουμπουλίδης κατά Ελλάδος.

<sup>32</sup> Βενιζέλος Ε., Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2022.

<sup>33</sup> Βλ. Σταμάτης Κ., Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2009.

<sup>34</sup> Άρθρα 31-33.

<sup>35</sup> Βλ. 19 παρ. 3 ΣΕΕ και 267 ΣΛΕΕ

<sup>36</sup> Άρθρα 51-54.

Όπως ήδη από την αρχή της μελέτης αντιλαμβάνεται ο υποψιασμένος αναγνώστης, η θεωρία και η πράξη του συνταγματικού πλουραλισμού δεν είναι άμοιρες κριτικής<sup>37</sup>. Οι αντιθέσεις θα μπορούσαν, ελλείψει του απαραίτητου χώρου, να συνοψιστούν στα εξής τιθέμενα ζητήματα:

Πρώτον, σε ενστάσεις σχετικές με την αμφισβήτηση της απαιτούμενης δημοκρατικής νομιμοποίησης των διεθνών οργάνων, με τρανό παράδειγμα την ΕΕ και το ΔΕΕ<sup>38</sup>. Κεντρική μεταξύ αυτών είναι η βασική ένσταση ότι, ενώ τα εθνικά δικαστήρια έχουν πλούσια και μακροχρόνια παράδοση στη στάθμιση εννόμων αγαθών – ισάξιών και ισότιμα αξιών προστασίας –, το ΔΕΕ έχει μία ως επί το πλείστον αγορακεντρική προσέγγιση, «μία *πριμοδότηση κάποιων αρχών εις βάρος πολλών άλλων επιταγών*»<sup>39</sup>. Επιπρόσθετα, κατά το ίδιο επιχείρημα, οι μη γραμμικοί ρυθμοί των αγορών δε βρίσκουν ουδεμία αντίσταση σε θεμελιώδεις κανόνες, ούτε στα κλονισμένα εθνικά συντάγματα, ούτε στην «έμπληη απροσδιοριστιών» ενωσιακή έννομη τάξη<sup>40</sup>. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μεγάλη οικονομική κρίση της Ευρωζώνης, που ανέδειξε παραστατικά τις θεσμικές αδυναμίες της Ένωσης<sup>41</sup>.

Δεύτερον, σε ενστάσεις που αφορούν τη λειτουργική αδυναμία των υπερεθνικών κέντρων να παράσχουν ένα σαφές και αποτελεσματικό πλαίσιο διαμοιρασμού της κυριαρχίας. Οι σχετικές κριτικές αφορούν στο ότι, ελλείψει ενός σαφούς κριτηρίου οριοθέτησης των αρμοδιοτήτων των κρατών-μελών, ιδίως σε σχέση με την ΕΕ, ο νομικός φιλοευρωπαϊσμός εμφανίζεται ως επί το πλείστον *à la carte*· ενίοτε ο εθνικός δικαστής εμφανίζεται ως υπερασπιστής των ενωσιακών αξιών υιοθετώντας μία φιλοευρωπαϊκή ερμηνεία του εθνικού δικαίου, άλλοτε ως ευρωσκεπτικιστής, αντιτάσσοντας συνταγματικούς αντιπεριορισμούς<sup>42</sup>. Τη στάση δε αυτή ευνοεί και η έλλειψη ενός τυπικού ευρωπαϊκού συντάγματος<sup>43</sup>.

Τρίτον, σε ενστάσεις που αφορούν την παραδοσιακή ιεράρχηση των κανόνων δικαίου βάσει της *κελσενιανής πυραμίδας* και των νεότερων θετικιστικών θεωριών, σύμφωνα με τις οποίες το Σύνταγμα είναι ο *κανόνας αναγνώρισης* της έννομης τάξης<sup>44</sup>. Βάσει αυτών, δε νοείται κανόνας ο οποίος να τίθεται στην ίδια ιεραρχική βαθμίδα – πόσω μάλλον να διεκδικεί την υπεροχή σε σχέση με το εθνικό Σύνταγμα, αφού το τελευταίο υπερέχει καθολικά και αδιάσπικτα εντός της εσωτερικής έννομης τάξης<sup>45</sup>. Η ως άνω διατύπωση επιβεβαιώνεται και από τη φύση του

<sup>37</sup> Για μία συστηματική κριτική, βλ. Loughlin M., *Constitutional Pluralism: an oxymoron?*, Cambridge University Press, United Kingdom 2014.

<sup>38</sup> Βλ. Ρεθυμιωτάκη Ε., Πηγές του δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην ΕΕ, Δίκαιο και κοινωνία στον 21<sup>ο</sup> αι., Εκδόσεις Σάκκουλα, 2012.

<sup>39</sup> Ibid.· Βλ. και Παυλόπουλο, Π., *Η διάβρωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας λόγω της επικυριαρχίας του οικονομικού επί του θεσμικού*, Νομικές Μελέτες, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2023.

<sup>40</sup> Γιαννακόπουλος Κ., *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2013.

<sup>41</sup> Για το ζήτημα, βλ. Βλαχογιάννη Α., *Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2018.

<sup>42</sup> Βλ. Γιαννακόπουλος Κ., *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, ό.π.· Martinico, G., *Is the European Convention going to be supreme? A comparative – constitutional overview of ECHR and EU law before the national courts*, European Journal of International Law, 23, 2023· Habermas, J., *The crisis of the EU in the light of a constitutionalization of the International Law*, Oxford Academic, United Kingdom 2012.

<sup>43</sup> Ibid.

<sup>44</sup> Hart H. L. A., *The concept of law* (J. Raz & P. A. Bulloch, Eds.; 3rd ed.), Oxford University Press, 2012.

<sup>45</sup> Παυλόπουλος Π., Πρακτικά από την επίσημη ομιλία του στην αναγόρευσή του σε Επίτιμο Διδάκτορα του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, όπως αναρτήθηκαν στον ιστότοπο [www.lawspot.gr](http://www.lawspot.gr), 2017.

Συντάγματος ως μέσου ρύθμισης της πολιτειακής οργάνωσης και των εν γένει οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων<sup>46</sup>.

Ερχόμαστε έτσι σε ένα πρώτο συμπέρασμα: ο συνταγματικός πλουραλισμός, ως ιστορική αναγκαιότητα, αποτελεί πλέον μία πραγματικότητα πρωτίστως νομική. Διεκδικεί την πρωτοκαθεδρία σε επίπεδο νομικής ερμηνευτικής και, είτε κανείς διάκειται θετικά είτε διάκειται αρνητικά απέναντι στα γενεσιουργά αίτια ή τις συνέπειές του, πανθομολογούμενα αξίζει την προσοχή και την ανάλυση κάθε επιστήμονα ή δικαστή που αρθρώνει συνταγματικό λόγο, ή αντίστοιχα, κρίνει υποθέσεις συνταγματικού ενδιαφέροντος.

## 2. Η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου

Η σχέση του εθνικού συντάγματος με το ενωσιακό δίκαιο, σε συνθήκες συνταγματικού πλουραλισμού, επικαθορίζεται από την προσπάθεια του ενωσιακού δικαίου, μέσω των οργάνων του και ιδίως μέσω της νομολογίας του ΔΕΕ -εφόσον η πρόταση να συμπεριληφθεί ως ρήτρα σε ένα ευρωπαϊκό σύνταγμα ναυάγησε<sup>47</sup>, μαζί με το τελευταίο-να διεκδικήσει την πρωτοκαθεδρία αναφορικά με την επίλυση ζητημάτων που ενδιαφέρουν άμεσα και ζωτικά την ΕΕ και κατ' αποτελεσμα και το ίδιο το ενωσιακό δίκαιο. Τούτο επιχειρείται μέσω μίας γενικής αρχής, της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Η αρχή της υπεροχής είναι ζωτικής σημασίας για το ενωσιακό οικοδόμημα διότι επιτελεί έναν βασικό επιτελεστικό ρόλο. Αφενός, συνδέεται με τη συνοχή και την ακεραιότητα της ενωσιακής έννομης τάξης, αλλά και με τον *sine qua non* για τη φύση της ΕΕ χαρακτήρα του ενωσιακού δικαίου ως αυτόνομης πηγής δικαίου<sup>48</sup>. Αφετέρου, εξασφαλίζει το μείζον ζητούμενο: την ομοιόμορφη εφαρμογή (uniformity) του ενωσιακού δικαίου<sup>49</sup>, με απώτερο σκοπό την πρακτική αποτελεσματικότητά του (effectiveness)<sup>50</sup>. Πρόκειται, όπως είναι ευρέως γνωστό, για μία νομολογιακή κατασκευή, η οποία υπηρετεί πολλαπλές συνθήκες, συνθήκες επιβίωσης, εναρμόνισης και αποτελεσματικότητας, αλλά πρωτίστως συνθήκες επιβολής του ενωσιακού δικαίου στους τομείς που εφάπτονται των αρμοδιοτήτων που τα κράτη μέλη εκχώρησαν μέσω των Συνθηκών στην ΕΕ.

### 2.1. Όρια της υπεροχής

Όπως εύλογα υποθέτει ο υποψιασμένος για τα νομικά και πολιτικά τεκταινόμενα γύρω από την ΕΕ αναγνώστης, η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου γνωρίζει συγκεκριμένα, σαφή και ορατά όρια. Τα όρια αυτά μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: στα *θεσμισμένα*, δηλαδή τα όρια τα οποία περιλαμβάνονται ήδη στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, δεν τυγχάνουν ουδεμίας αμφισβήτησης και υπόκεινται στην αρχή *pacta sunt servanda*, και τα *μη θεσμισμένα*, δηλαδή τα αντίβαρα (ή, δοκίμως, *controlimiti*), τα οποία επιστρατεύονται τα κράτη μέλη, ιδίως τα Συνταγματικά Δικαστήρια των κρατών μελών, σε προσπάθειές τους να οριοθετήσουν την

<sup>46</sup> Βλ. και Μάνεση Α., Συνταγματική θεωρία και πράξη, Τόμος Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 1980.

<sup>47</sup> Weiler J., «Does Europe Need a Constitution?», 1 European Law Journal 219, 1995.

<sup>48</sup> Γεράσιμος Ι., Η σχέση της εθνικής και της ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2022.

<sup>49</sup> Claes M., «The validity and primacy of EU law and the cooperative relationship between national Constitutional courts and the Court of Justice of the European Union», Maastricht Journal of European and Comparative law vol. 23, 2016.

<sup>50</sup> Βλ. Τσιδήρας, Α., ό.π.

υπαισέλευση της ΕΕ σε ζητήματα τα οποία τα ίδια θεωρούν αμιγώς εθνικά. Στην παρούσα φάση και για λόγους οικονομίας της ανάπτυξης θα γίνει αναφορά μόνο στα πρώτα.

Σε επίπεδο θεσμισμένων ορίων, τα πρώτα σαφή όρια της επικράτειας του ενωσιακού δικαίου διαγράφονται σε τρεις αρχές που περιλαμβάνονται στο άρθρο 5 της ΣΕΕ: την αρχή της επικουρικότητας, την αρχή της αναλογικότητας, και, πρωτίστως, την αρχή της δοτής αρμοδιότητας. Για να αντιληφθεί κανείς τη σημασία της τελευταίας για την μέθοδο επεξεργασίας του ενωσιακού δικαίου, αρκεί να σκεφτεί ότι στη γερμανική απόδοση των Συνθηκών αντί του όρου «δοτή αρμοδιότητα» χρησιμοποιείται ο όρος «περιορισμένη αρμοδιότητα» (*begrenzte Einzelermächtigung*)<sup>51</sup>.

Προχωρώντας από τις γενικές αρχές, που πράγματι δημιουργούν ένα πρώτο θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της δράσης των ενωσιακών οργάνων και θέτουν ένα πρώτο φραγμό στην αρχή της υπεροχής, παρατηρεί κανείς ότι το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο περιλαμβάνει και άλλες διατάξεις, οι οποίες με έμμεσο τρόπο δημιουργούν επιπλέον αντίβαρα και θέτουν εκ νέου τα κράτη μέλη σε πρώτο πλάνο στο ενωσιακό συνταγματικό οικοδόμημα. Αυτές οι διατάξεις έχουν ένα χαρακτήρα συμπεριληπτικότητας- συμψηφίζουν, δηλαδή, την κυρίαρχη βούληση του εθνικού νομοθέτη, ιδίως του συντακτικού νομοθέτη, σε αποφάσεις που λαμβάνονται σε κεντρικό – ενωσιακό επίπεδο. Στις επόμενες γραμμές θα επιχειρήσουμε να εξερευνήσουμε ακριβώς αυτές τις διατάξεις.

Αν διατρέξει κανείς τις Συνθήκες, θα διαπιστώσει την «αγωνία» των συμβαλλόμενων κρατών-μελών να διαφυλάξουν τη συνταγματική τους αξιοπρέπεια μέσα σε μία προϊούσα τάση περαιτέρω ενοποίησης και πολιτικοποίησης της ΕΕ. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η διάταξη του άρθρου 6 παρ. 3 της ΣΕΕ: Μέσω της διάταξης αυτής, το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο εγγυάται ότι οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών (*Common constitutional traditions*) όχι μόνο θα ληφθούν υπόψη στην ενωσιακή έννομη τάξη, είτε όταν κρίνει το ΔΕΕ επί δικαιώματος (*human rights adjudication*) είτε όταν κάποιο θεσμικό όργανο νομοθετεί, αλλά πολύ περισσότερο, θα αποτελούν στο εξής γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου<sup>52</sup>. Η κανονιστική σημασία της σχετικής διάταξης δεν είναι καθόλου αμελητέα.

Οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις αφενός αποτέλεσαν, ιδίως πριν την κωδικοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο και τη θέση σε ισχύ του ΧΘΔΕΕ, μία «γέφυρα» ανάμεσα στο δίκαιο της ΕΕ και τα εθνικά συντάγματα – ιδίως σε υποθέσεις που αφορούσαν ανθρώπινα δικαιώματα<sup>53</sup>. Το ΔΕΕ, επιχειρώντας αφενός να διαφυλάξει την ζωτικής σημασίας για το ενωσιακό δίκαιο αρχή της υπεροχής, αφετέρου να εγκαθιδρύσει ένα διάλογο με τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια και να αντλήσει θεσμικά εργαλεία από τα κράτη μέλη, έκανε συχνή αναφορά στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις στα πρώτα στάδια της νομολογίας του<sup>54</sup>.

<sup>51</sup> Στην επίσημη γερμανική απόδοση του άρθρου 5 παρ. 1 της ΣΕΕ.

<sup>52</sup> Βλ. Fichera M./Pollicio O., «*The Dialectics Between Constitutional Identity and Common Constitutional Traditions: Which Language for Cooperative Constitutionalism in Europe*», *German Law Journal* 20, 2019.

<sup>53</sup> Fichera, M., Policio, O. «*The Dialectics Between Constitutional Identity and Common Constitutional Traditions: Which Language for Cooperative Constitutionalism in Europe*», ό.π.

<sup>54</sup> Cassese Σ., «*The constitutional traditions common to the member states of the European Union*», *Public Law Quarterly*, no. 4/2017. Στην πρώτη ρητή αναφορά στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, στην εμβληματική *Internationale*, το ΔΕΕ, μετά από διάλογο με το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (εφεξής: ΓΟΣΔ), αναγνώρισε για πρώτη φορά την ύπαρξη των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών

Η σημασία της επίκλησης αφενός των κοινών συνταγματικών παραδόσεων, αφετέρου της κωδικοποίησής τους με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, είναι κατά τη γνώμη μας διπλή: από τη μια πλευρά, το ΔΕΕ επιχείρησε να δομήσει μία διαλεκτική σχέση με τα εθνικά συντάγματα, αφού προηγουμένως είχε διαμορφώσει νομολογιακά την αρχή της υπεροχής, προκειμένου να δημιουργήσει μία σχέση συνεκτικότητας και όχι αντιπαλότητας με τους εθνικούς δικαστές. Από την άλλη, το ΔΕΕ επιχείρησε να νομιμοποιηθεί, μέσω της συμπερίληψης των κοινών παραδόσεων, δηλώνοντας ουσιαστικά ότι είναι ικανό να προστατεύσει τα ανθρώπινα δικαιώματα εξίσου αποτελεσματικά με τα κράτη μέλη. Εξάλλου, στη μεταπολεμική Ευρώπη, δε νοούταν Ανώτατο Δικαστήριο το οποίο δεν διέθετε τα νομικά εργαλεία ώστε να παράσχει πλήρη προστασία στα ανθρώπινα δικαιώματα. Και οι Δικαστές του Λουξεμβούργου το γνώριζαν.

Τέλος, δε θα μπορούσαμε να μην αναφέρουμε ως όριο στην αρχή της υπεροχής το *concept* της *εθνικής συνταγματικής ταυτότητας*. Η ρήτρα περί συμπερίληψης της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας στις αποφάσεις των θεσμικών οργάνων της Ένωσης τέθηκε για πρώτη φορά με τη θέσπιση της Συνθήκης του Μάαστριχτ το 1992<sup>55</sup>. Σε αυτό το πλαίσιο, ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας συνιστά «μια αξιακή επιταγή με περιορισμένες δυνατότητες εφαρμογής», υπό την έννοια ότι η τήρησή της επαφίεται στην Ένωση και στα θεσμικά της όργανα, κυρίως δε στο Δικαστήριο<sup>56</sup>. Αποδέκτης, δηλαδή, της επιταγής είναι η ΕΕ και το ΔΕΕ, στο οποίο, τελικώς εναπόκειται, σε περίπτωση αμφισβήτησης, να διαφυλάξει τα δικαιώματα και την (περιορισμένη αυτονομία) των κρατών μελών<sup>57</sup>.

Η εθνική συνταγματική<sup>58</sup> ταυτότητα είναι μία *sui generis* έννοια<sup>59</sup>. Καταρχήν, είναι μία έννοια ενωσιακή, αφού, ενώ εναπόκειται στα κράτη μέλη να προσδιορίσουν το περιεχόμενό της<sup>60</sup>, η τελική κρίση περί του αν επιτρέπει την εξαίρεση του οικείου κράτους μέλους από το μέτρο που προτείνει το εκάστοτε θεσμικό όργανο της ΕΕ, τελικά ανήκει στο Δικαστήριο<sup>61</sup>. Ωστόσο, το να εντοπίσει κανείς τα στοιχεία που συνιστούν μία συγκεκριμένη εθνική συνταγματική ταυτότητα, δεν είναι εύκολη διεργασία. Η πρώτη αναζήτηση, μπορεί να λάβει χώρα στα προοίμια των συνταγμάτων. Αυτά καθορίζουν, συνήθως, τις εθνικές προσδοκίες και αναπαριστούν τα ιστορικά, πολιτικά, θρησκευτικά, κοινωνικά επιτεύγματα ενός έθνους<sup>62</sup>. Η συνταγματική ταυτότητα μπορεί

---

μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης χρησιμοποιώντας τις ως μέσο για τη συναγωγή μιας θεμελιώδους γενικής αρχής του ευρωπαϊκού δικαίου: της διαφύλαξης και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

<sup>55</sup> Το άρθρο ΣΤ(1) ΣΕΕ όριζε ότι: «η Ένωση οφείλει να σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της, των οποίων τα κυβερνητικά συστήματα βασίζονται στις δημοκρατικές αρχές».

<sup>56</sup> Πρεβεδούρου Ε., «Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχής του ενωσιακού δικαίου», σε συλλογικό έργο: Το Δικαστήριο της ΕΕ. Εγγραφή της εύρυθμης λειτουργίας της Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2016.

<sup>57</sup> Ibid.

<sup>58</sup> Πολλοί συγγραφείς τονίζουν την επικινδυνότητα της χρήσης των δύο αυτών εννοιών στο ίδιο φραστικό σύνολο – καθώς, ενώ πράγματι φαίνεται ότι ο ενωσιακός νομοθέτης επιχειρεί να ωσμήσει στις δράσεις του τις συνταγματικές ταυτότητες των κρατών μελών, ο όρος «εθνική» παραπέμπει σε προ-συνταγματικές ιστορικότητες που αφήνουν αδιάφορο εν προκειμένω το Συντάκτη των Συνθηκών.

<sup>59</sup> Βλ. Cloots E., *National Identity in EU Law*, Oxford Studies in European Law, Oxford Academic, United Kingdom 2015.

<sup>60</sup> Βλ. και στην επίσημη σελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου: {[The notion of constitutional identity and its role in European integration](#)}

<sup>61</sup> Ibid, βλ. και Κοινές προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Poiares Maduro, της 20ής Σεπτεμβρίου 2005, στις υποθέσεις C-53/04, Marrosu και Sardino, και C-180/04.

<sup>62</sup> Βλ. υποσημείωση 100.

επίσης να αντληθεί από συνταγματικές αρχές ή διατάξεις που ανήκουν στο «πνεύμα του Συντάγματος»<sup>63</sup> ή που θεμελιώνουν τη «βασική δομή» (basic structure) του Συντάγματος. Τέλος, στην αναζήτηση μίας εθνικής συνταγματικής ταυτότητας<sup>64</sup>, μπορεί κανείς να λάβει υπόψη κάθε πτυχή που είναι *μοναδική* για τη συνταγματική τάξη του κράτους μέλους ή που επηρέασε κατά μείζονα τρόπο τη δημιουργία και την εφαρμογή του συνταγματικού κειμένου<sup>65</sup>. Υπό την έννοια αυτή, η εθνική συνταγματική ταυτότητα εμπεριέχει και ένα στοιχείο μοναδικότητας.

Ενώ, πάντως, η ρήτρα τέθηκε για να ενισχύσει το συνταγματικό διάλογο μεταξύ των θεσμικών οργάνων της ΕΕ και των εθνικών οργάνων, το αποτέλεσμα ήταν να χρησιμοποιηθεί από τα κράτη μέλη για να παρεμποδίσει την επέλευση του ενωσιακού νομοθέτη σε ζητήματα τα οποία θεωρήθηκε ότι εμπίπτουν στον *lato sensu* κρατικό πυρήνα, και ως εκ τούτου, αποτελούν αποκλειστικά κρατική αρμοδιότητα<sup>66</sup>. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε στο επόμενο κεφάλαιο, όπου θα αναλυθούν σε βάθος οι «συνταγματικές επιφυλάξεις» των κρατών μελών έναντι της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, πολλές εκ των οποίων βρήκαν νόμιμο -ή έστω νομιμοφανές- έρεισμα στη ρήτρα προστασίας της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας<sup>67</sup>.

## 2.2. Η δογματική της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου

Απαραίτητο κρίνεται να καταπιαστούμε επί του παρόντος με τα εξής ερωτήματα. Πρώτον, όταν κάνουμε λόγο για την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, ακριβολογούμε; Πρόκειται για υπεροχή, ή ίσως μόνον για μία προτεραιότητα του ενωσιακού δικαίου, και μάλιστα σχετική, έναντι των εθνικών συνταγμάτων<sup>68</sup>; Εν συνεχεία, θα προσπαθήσουμε να διαπιστώσουμε τί σημαίνει εν τοις πράγμασι μία υποχρέωση *σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας του εθνικού δικαίου*; Υφίσταται τέτοια υποχρέωση, και αν ναι, από πού πηγάζει και πόσο δεσμεύει εν τέλει τον εθνικό δικαστή, ειδικά όταν αποφαινεται επί μείζονων συνταγματικών ζητημάτων; Και τέλος, υφίσταται υποχρέωση σεβασμού των προδικαστικών αποφάσεων του Δικαστηρίου; Και, αν η απάντηση είναι θετική, τηρείται στην πράξη; Το να απαντήσει όλα αυτά τα ζητήματα κανείς είναι μία δύσκολη διεργασία. Το να τα προσεγγίσουμε όμως, για να απαντήσουμε στο κρίσιμο ερώτημα, αν δηλαδή *υφίσταται μία υποχρέωση σύμφωνης με το εθνικό δίκαιο ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου*, είναι επιτακτικό.

Εκκινώντας από την αρχή της υπεροχής, προκαταβολικά αξίζει να αναφερθεί ότι μεγάλη μερίδα της θεωρίας ήταν (και είναι) διστακτική στη χρήση του όρου. Η άποψή μας συνάδει με την ως άνω θέση. Θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε ότι, αν και η παραδοσιακή και συχνότερη χρήση της αρχής της υπεροχής αναφέρεται, στην πραγματικότητα, σε ένα concept με ίδιο περιεχόμενο

<sup>63</sup> Για παράδειγμα, Το άρθρο 121 του Συντάγματος του Βασιλείου της Νορβηγίας απαγορεύει ρητά τροποποιήσεις που θα μπορούσαν να αλλάξουν το «πνεύμα του Συντάγματος».

<sup>64</sup> Για μία κριτική στον τρόπο που χρησιμοποιείται η έννοια (notion) στη νομική πρακτική, βλ. Bárd P./Chronowski N./Fleck Z., *Use, Misuse, and Abuse of Constitutional Identity in Europe*, in M. Research Handbook on the Politics of Constitutional Law, Edward Elgar Publishing, United Kingdom 2023· Scholtes J., *The Abuse of Constitutional Identity in the European Union*, Oxford University Press, United Kingdom 2023.

<sup>65</sup> Ibid.

<sup>66</sup> Βλ. τη συζήτηση που άνοιξε στην Ελλάδα σε σχέση με το αν η δημόσια τριτοβάθμια παιδεία αποτελεί στοιχείο εθνικής συνταγματικής ταυτότητας της χώρας και την απάντηση των Σκουρή Β./Βενιζέλου Ε., *Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 του Συντάγματος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2024.

<sup>67</sup> Βλ. την πολύ ωραία σύνοψη του Καραβοκύρη, Γ., *Η εθνική συνταγματική ταυτότητα ανάμεσα στην ομοιότητα και τη διαφορά*, διαθέσιμο εδώ: [H εθνική συνταγματική ταυτότητα ανάμεσα στην ομοιότητα και τη διαφορά - constitutionalism.gr](https://www.constitutionalism.gr).

<sup>68</sup> Βλ. και Avbelj M., «Primacy or Supremacy of EU law – why does it matter?», *European Law Journal* 17, 2011.

και νομικές συνέχειες, η χρήση του όρου είναι, στην καλύτερη περίπτωση, φιλόδοξη. Απεναντίας, η αρχή της προτεραιότητας εφαρμογής είναι, εκτός από περισσότερο μετριοπαθής, και η ορθότερη περιγραφή του εν λόγω concept. Το πρώτο επιχείρημα υπέρ αυτής της θεώρησης, είναι θεσμικής φύσης: Τα νομικά συστήματα των κρατών μελών και το κοινό νομικό σύστημα του ενωσιακού δικαίου είναι πρωτίστως διακριτά αλλά ταυτόχρονα αλληλοεπιδρώντα νομικά συστήματα. Οι ιεραρχικές σχέσεις ισχύος που υφίστανται εντός των κριτηρίων ισχύος που διέπουν τα διακριτά αυτά συστήματα δεν συνιστούν, σε καμία περίπτωση, μορφή καθολικής υπεροχής του ενός συστήματος έναντι του άλλου<sup>69</sup>. Επιπροσθέτως, ακόμη και η *ratio* των διακριτών αυτών συστημάτων διαφέρει παρασάγγας· ενώ τα εθνικά συντάγματα είναι συντάγματα *ορίων*, σκοπός τους δηλαδή είναι η οριοθέτηση του κρατικού παρεμβατισμού και της κρατικής δράσης, η Ένωση εμφορείται από ένα «σύνταγμα σκοπού», που δεν είναι άλλο από την κατεξοχήν οικονομική της τελολογία. Η τελευταία εντοπίζεται κυρίως στην ανάδειξη της αγοράς και του ελεύθερου ανταγωνισμού ως πρωταρχικών σκοπών της Ένωσης και των κρατών μελών<sup>70</sup>. Και αυτοί οι συνταγματικοί σκοποί με τη σειρά τους συγκροτούν επιμέρους συλλογισμούς σκοπιμότητας (*raisonnementes finalistes*) που επικαθορίζουν την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου και δη τον τρόπο που μετέρχονται τα ενωσιακά όργανα τις θεμελιώδεις αρχές του ενωσιακού δικαίου, ήτοι την αρχή της υπεροχής και την αρχή του άμεσου αποτελέσματος<sup>71</sup>. Αναδεικνύεται κατ' αυτόν τον τρόπο, ότι η μονιστική θεώρηση της υπεροχής είναι κατά μία έννοια ασύμβατη με την τελολογία των δύο εννόμων τάξεων εν γένει. Προκρίνεται έτσι, ως θεσμικά ορθή, η χρήση του όρου «προτεραιότητα εφαρμογής».

Αλλά ας δούμε και την εν τοις πράγμασι νομική λειτουργία της αρχής της υπεροχής: με όρους νομικούς, οι αντιφατικές στο ενωσιακό δίκαιο εθνικές διατάξεις δεν καθίστανται αυτόματα άκυρες, ούτε δημιουργείται υποχρέωση στον εθνικό νομοθέτη να τις αντικαταστήσει -απεναντίας, παραμένουν σε ισχύ αλλά ανενεργές, σε μία κατάσταση αδρανοποίησης. Παραμερίζονται απλώς, για τις ανάγκες της συγκεκριμένης κρινόμενης περίπτωσης. Το αποτέλεσμα είναι μεν προτεραιότητα στην εφαρμογή, αλλά ταυτόχρονα χωρίς καμία επίδραση στην ισχύ της διάταξης - εκτός αν ο παραμερισμός, η ανενέργεια της εθνικής διάταξης, μπορεί καταρχήν να αποφευχθεί με μια συνεπή ερμηνεία της αντίστοιχης εθνικής διάταξης με το δίκαιο της ΕΕ<sup>72</sup>. στην τελευταία αυτή περίπτωση, μάλιστα, η εθνική διάταξη εξακολουθεί να ισχύει -δεν παραμερίζεται ούτε μένει ανεφάρμοστη. Κατ' ακριβολογία, λοιπόν, στην *χ* επίδικη συγκεκριμένη περίπτωση, βάσει της αρχής της υπεροχής, απλώς εφαρμόζεται το ενωσιακό δίκαιο και παραμερίζεται η αντίστοιχη αντιφατική εθνική ρύθμιση: δεν πρόκειται, άρα, για μία σχέση κατίσχυσης μεταξύ των νομικών κανόνων, μία σχέση υπεροχής, αλλά μάλλον μία σχέση *αλληλοπεριχώρησης*<sup>73</sup> μεταξύ των κανόνων, μεταξύ των εννόμων τάξεων. Δεν πρόκειται δηλαδή, για μία σχέση, για παράδειγμα, συνταγματικού κανόνα με μία υποδεέστερη διάταξη, αλλά για μια σχέση που θυμίζει περισσότερο σχέση κεκρωμένου κανόνα διεθνούς με μία αντίθετη εθνική διάταξη.

Σε αυτό το μήκος κύματος κινούνται και θεωρητικοί οι οποίοι αμφισβητούν τη δομική (structural) φύση της αρχής της υπεροχής, επιχειρηματολογώντας υπέρ του ότι, επί της ουσίας, δεν αποτελεί

<sup>69</sup> MacCormick N., *Questioning Sovereignty*, Oxford Academic, United Kingdom 1999.

<sup>70</sup> Γιαννακόπουλος Κ., Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π.

<sup>71</sup> Ibid.

<sup>72</sup> Trstenjak V., «*National Sovereignty and the Principle of Primacy in EU Law and Their Importance for the Member States*», 04 Beijing Law Review 71, 72, 2013.

<sup>73</sup> Δανειζόμενοι την έκφραση του Βενιζέλου, Ε. (2023), ό.π.

παρά μία ερμηνευτική αρχή σε συνθήκες συνταγματικού πλουραλισμού<sup>74</sup>. Η μετατόπιση αυτή, τουλάχιστον από μερίδα της θεωρίας, παρ' όλο που φαίνεται ήσσονος σημασίας, υπονοεί μία εμφανή υποβάθμιση στην κανονιστική σημασία της αρχής της υπεροχής<sup>75</sup>. Τίθεται, δε, παράλληλα και έμμεσα, και ένα ζήτημα ατελούς συνταγματοποίησης της Ένωσης, το οποίο προφανώς έχει επίπτωση και στον τρόπο που επεξεργαζόμαστε και ερμηνεύουμε το δίκαιό της, αφού απομακρυνόμαστε εντέλει αρκετά από μία ιεραρχική θεώρηση των κανόνων βάσει της κλασικής Κελσενιανής Πυραμίδας<sup>76</sup>.

Για όλους αυτούς τους λόγους, τασσόμεθα με τη μερίδα της θεωρίας που υποστηρίζει ότι ο όρος «αρχή της υπεροχής» είναι πέρα από αισιόδοξος και νομικά ελλιπής – αφού ελλείπει των βασικών μεθοδολογικών παραδοχών που απαιτούνται για να τεθεί εν γένει ένας ενωσιακός κανόνας σε ιεραρχική αξιολόγηση και ιεραρχική σχέση με έναν κανόνα ανώτερης τυπικής ισχύος του εθνικού δικαίου<sup>77</sup>. Ο όρος «supremacy» υπονοεί μια μορφή ερμηνευτικού μονισμού<sup>78</sup>, ενώ ο όρος «προτεραιότητα εφαρμογής του ευρωπαϊκού δικαίου» είναι περισσότερο δόκιμος στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης, διότι αναδεικνύει το χαρακτήρα της αρχής της υπεροχής ως ενός κανόνα άρσης συγκρούσεων μεταξύ «αυτόνομων και διακριτών εννόμων τάξεων μεταξύ των οποίων δεν υφίσταται σχέση ιεραρχίας, όπως στα ομοσπονδιακά κράτη»<sup>79</sup>.

Εν κατακλείδι, πάντως, και το ίδιο το ΔΕΕ τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται πιο διαλλακτικό στη νομολογιακή επίκληση της αρχής της υπεροχής, επιδεικνύοντας για λόγους αποφυγής ανοιχτής σύγκρουσης με τα εθνικά δικαστήρια, τον απαραίτητο δικαστικό πραγματισμό<sup>80</sup>. Με άλλα λόγια, χρησιμοποιεί πλέον, σχεδόν ανοιχτά την αρχή της υπεροχής ως προτεραιότητα εφαρμογής και όχι ως δήλωση κατίσχυσης<sup>81</sup>.

### 2.3. Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του εθνικού δικαίου

Αφού εκκινήσαμε το παρόν κεφάλαιο με μία δογματική προσέγγιση της αρχής της υπεροχής, ταχθήκαμε δε υπέρ της άποψης ότι πιο δόκιμος και μεθοδολογικά ορθός είναι ο όρος «αρχή της προτεραιότητας εφαρμογής», στο παρόν υποκεφάλαιο θα υπεισέλθουμε στην ανάλυση της έννοιας της σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας του εθνικού δικαίου (της «σύμφωνης ερμηνείας»). Κατά τούτο, θα ψάξουμε τις ιστορικές καταβολές της έννοιας και, κατά μείζονα λόγο, θα

---

<sup>74</sup> Βλ. Eleftheriadis P., «*The Primacy of EU law – interpretative, not structural*», European Papers 8, 2023· Eleftheriadis P., *A Union of Peoples*, Oxford Academic, 2020.

<sup>75</sup> Ibid.

<sup>76</sup> Βλ και Raz J., *Practical Reasons and Norms*, Oxford, United Kingdom 1999.

<sup>77</sup> Φυσικά, οι ακαδημαϊκοί που υπερθεματίζουν υπέρ της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχουν διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση, η οποία πολύ ωραία συνοψίζεται στο Schutze R., «*On 'federal' ground: the European Union as an (inter)national phenomenon*», Common market law review 4, 2009.

<sup>78</sup> Ο οποίος δεν έχει ευρεία και ανεπιφύλακτη αποδοχή, τουλάχιστον από όλα τα κράτη μέλη, αφού αρκετά επιλέγουν τη δυαδική θεώρηση.

<sup>79</sup> Γεράσιμος, Ι. (2020), ό.π.

<sup>80</sup> Βλ. την απόφαση του ΔΕΕ, της 8<sup>ης</sup> 9.2015, *Taricco*· Ηλιοπούλου – Στράγγα, Τζ., Γενική Θεωρία Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2018.

<sup>81</sup> Όπως σωστά παρατηρεί ο Ν. Σημαντήρας, «[...]Η αντίληψη περί της λειτουργίας της αρχής της υπεροχής ως προτεραιότητα εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου έναντι του εθνικού διατυπώθηκε ιδίως στη νομολογία του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, βλ. αναλυτικά BVerfGE 73, 339 (374 επ., *Solange II*) και BVerfGE 123, 267 (397 επ., *Lissabon*).

αναρωτηθούμε σχετικά με τη φύση της έννοιας αυτής, συγκεκριμένα του κατά πόσο αποτελεί ερμηνευτική αρχή – και αν ναι – κατά πόσο δεσμεύει τον εθνικό νομοθέτη.

Πρώτον και κυριότερον, η σύμφωνη ερμηνεία είναι μία ερμηνευτική επιλογή φιλική προς το ενωσιακό δίκαιο, καθώς πηγή της είναι το τελευταίο, ενώ σιωπηρό συμφραζόμενο είναι, αν μη τι άλλο, η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Νομική βάση της ανωτέρω ερμηνείας αποτελεί η ΣΛΕΕ<sup>82</sup>, η οποία επιβάλλει στις εθνικές αρχές, στις οποίες περιλαμβάνονται και τα δικαστήρια, να θεσπίζουν κανόνες δικαίου, αλλά και να ερμηνεύουν αυτούς, σύμφωνα με τους κανόνες του δικαίου της ΕΕ. Κατά τη νομολογία του ΔΕΕ, η σύμφωνη ερμηνεία είναι εγγενής στο σύστημα των Συνθηκών, εφόσον παρέχει στα εθνικά δικαστήρια τη δυνατότητα να εξασφαλίζουν, στο πλαίσιο των συνταγματικών αρμοδιοτήτων τους, την πλήρη αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης οσάκις αποφαινόμενοι επί των διαφορών των οποίων έχουν νομίμως επιληφθεί<sup>83</sup>.

Βασική παραδοχή, ακόμη, της σύμφωνης ερμηνείας είναι ότι ο εθνικός δικαστής, ενεργώντας ως παράλληλα δικαστής τριών εννόμων τάξεων, πέρα από την αντισυνταγματικότητα μίας διάταξης, θα κληθεί να ελέγξει και την συμβατότητα της διάταξης αυτής με το ενωσιακό δίκαιο, το ΧΘΔΕΕ, και την ΕΣΔΑ<sup>84</sup>. Αποτελεί δε ειδική έκφανση της καλόπιστης συνεργασίας μεταξύ κρατών μελών και ΕΕ, κατά τον ορισμό του άρθρου 4 ΣΕΕ.<sup>85</sup> Θεωρείται, επίσης, από το ΔΕΕ θεμέλιο για τη διασφάλιση της αποτελεσματικότητας του δικαίου της ΕΕ και του ωφέλιμου αποτελέσματος του παραγώγου ενωσιακού δικαίου<sup>86</sup>.

Σε αυτό το πλαίσιο, πρώτον, οφείλει να προσεγγίσει την ερμηνεία της κρίσιμης διάταξης συστηματικά με το άρθρο 28, το οποίο διασφαλίζει τη συμμετοχή της χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης – βασικός, δε, μηχανισμός της τελευταίας είναι η ομοιόμορφη και ενιαία εφαρμογή του δικαίου της ΕΕ, και η υπεροχή του. Στο ίδιο πλαίσιο, η προσέγγιση αυτή δεν είναι αυτοαναφορική. Ελέγχεται από το Δικαστή του Λουξεμβούργου (ενίοτε και του Στρασβούργου), ο οποίος λειτουργεί ως τρόπον τινά αναιρετικό δικαστήριο<sup>87</sup>. Οδηγούμαστε, έτσι, σε αυτό που αναφέραμε πριν ως ερμηνευτικό μονισμό. Ο ερμηνευτικός αυτός μονισμός, πάντως, ως αποτέλεσμα της σύμφωνης ερμηνείας, γίνεται δεκτός είτε νομολογιακά (βλ. ΣτΕ<sup>88</sup>) είτε με ρητή πρόβλεψη που υιοθετεί αυτόν τον τρόπο ερμηνείας στα συντάγματα των κρατών μελών.

Η δεύτερη παραδοχή είναι ότι η σύμφωνη ερμηνεία αποτελεί προαπαιτούμενο της αδρανοποίησης της εθνικής διάταξης -η τελευταία αποτελεί *ultima ratio*<sup>89</sup>. Ο εθνικός δικαστής οφείλει να εξαντλήσει, μέσω της σύμφωνης ερμηνείας, κάθε μεθοδολογικώς θεμιτό περιθώριο ερμηνευτικής συγκλίσεως με το ενωσιακό δίκαιο<sup>90</sup>.

<sup>82</sup> άρ. 291 παρ. 1· βλ. και Ράικος Δ., Δίκαιο των Δημοσίων Συμβάσεων, 4η Εκδ., Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2022.

<sup>83</sup> Πρεβεδούρου, Ευ., «Από τη σύμφωνη προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία στην έννοια του επαυξημένου Συντάγματος», ό.π. και Απόφαση του ΔΕΕ, της 21ης Ιανουαρίου 2021, *Whiteland Import Export*.

<sup>84</sup> Κτενίδης Ι., «Τα ελληνικά δικαστήρια και το δίκαιο του ΧΘΔ», Αρμενόπουλος 2020.

<sup>85</sup> Σαχπεκίδου, Ε. Ευρωπαϊκό δίκαιο εκδ. 3<sup>η</sup>, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2021.

<sup>86</sup> Απόφαση του ΔΕΚ, της 5<sup>ης</sup> Οκτωβρίου 2004, *Pfeiffer*.

<sup>87</sup> Βενιζέλος Ε., Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος, ό.π.

<sup>88</sup> Χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής της έννοιας του επαυξημένου Συντάγματος είναι η απόφαση ΣτΕ Ολ 465/2024 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας.

<sup>89</sup> Μπακόπουλος Κ., Η προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2020.

<sup>90</sup> *Ibid.*

Τρίτη παραδοχή σε σχέση με τη σύμφωνη ερμηνεία, είναι ότι ουδέποτε η ερμηνευτική αυτή μέθοδος μπορεί να οδηγήσει σε *contra legem* ερμηνεία<sup>91</sup>. Η σύμφωνη ερμηνεία προϋποθέτει συμβατότητα της εθνικής διάταξης με το ενωσιακό δίκαιο και ουδέποτε μπορεί να ερμηνευθεί αντίθετα με όλες τις ερμηνευτικές εκδοχές που επιτρέπουν τα γραμματικά όρια της<sup>92</sup>.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ), πράγματι, έχει μετέλθει τη συγκεκριμένη μέθοδο με σκοπό να αποφύγει μία ανοιχτή σύγκρουση με το ΔΕΕ, προσπαθώντας ταυτόχρονα να διασώσει το κύρος της εθνικής συνταγματικής διάταξης. Ευκρινές παράδειγμα είναι, φυσικά, η υπόθεση του βασικού μετόχου, όπου το ΣτΕ ερμήνευσε συσταλτικά την απαγόρευση του 14 παρ. 9 Σ, μετέτρεψε ερμηνευτικά το αμάχητο τεκμήριο του ασυμβιβάστου που εγκαθίδρυε η διάταξη σε μαχητό, ώστε να διασφαλίσει τη συμφωνία με την απάντηση του ΔΕΕ στα προδικαστικά ερωτήματα που το ίδιο είχε θέσει<sup>93</sup>. Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον, είναι, σε συνέχεια και των όσων αναφέραμε παραπάνω, ότι το ΣτΕ επιστράτευσε επί της ουσίας μία συστηματική ερμηνεία για να καταλήξει στη σύμφωνη ερμηνεία – μία, δηλαδή, από τις παραδοσιακές ερμηνευτικές μεθόδους<sup>94</sup>: ερμήνευσε τη διάταξη του 14 παρ. 9Σ σε συνδυασμό με την ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 28 και την αρχή της αναλογικότητας, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος<sup>95</sup>.

Την ίδια ερμηνευτική μέθοδο, πολύ πρόσφατα, μετήλθε το ΣτΕ κρίνοντας επί της συνταγματικότητας του Ν. 5094/2024 περί της ίδρυσης Νομικών Προσώπων Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης. Στην υπόθεση αυτή, το ανώτατο δικαστήριο, επιστρατευόμενο τη μέθοδο της σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας<sup>96</sup>, ξεπέρασε την απαγόρευση του άρθρου 16Σ, οδηγώντας στο υφιστάμενο status quo, στην λειτουργία, δηλαδή, *de facto* ιδιωτικών πανεπιστημίων στη χώρα μας, παρά τις ρητές διατυπώσεις του Συντάγματος, το οποίο επιτάσσει, μεταξύ άλλων, η ανώτατη εκπαίδευση να παρέχεται αποκλειστικώς από ΝΠΔΔ και κατοχυρώνει συνταγματικώς το καθεστώς των μελών ΔΕΠ ως δημοσίων λειτουργών. Η συγκεκριμένη, βέβαια, απόφαση, παρουσιάζει ουσιώδεις διαφορές με νομολογιακά προηγούμενα, όπου επίσης τίθενται ζητήματα ορθής εφαρμογής της μεθόδου της σύμφωνης ερμηνείας: α) δεν προκύπτει ευκρινώς σε ποια διάταξη/σε ποιες διατάξεις του ενωσιακού δικαίου αντίκειται η απαγόρευση ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων, ενώ, δικαιολογικώς ειπείν, ουδέποτε ενωσιακό όργανο έψευξε την ελληνική απαγόρευση, β) ουδέποτε εστάλη προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, παρόλο που υποστηριζόταν σθεναρά στη θεωρία η υποχρέωση του ΣτΕ να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα – επιλογή που θα δικαιολογούσε νομικά και θεσμικά την ύστερη ερμηνευτική λύση, γ) *a fortiori*, δεν αντιμετωπίζεται πειστικά η ενωσιακώς τιθέμενη υποχρέωση του εθνικού δικαστή να μην προβεί σε *contra legem* ερμηνεία του εθνικού δικαίου στην εργώδη προσπάθειά του να το ερμηνεύσει σύμφωνα με το ενωσιακό. Μία εύλογη, πάντως απορία, είναι γιατί το Ανώτατο Δικαστήριο, εφόσον εντόπισε αντίθεση της απαγόρευσης ίδρυσης ιδιωτικών ΑΕΙ στο δίκαιο της

<sup>91</sup> Απόφαση του ΔΕΕ της 18ης Ιανουαρίου 2022, *Thelen Technopark Berlin*.

<sup>92</sup> Κοντιάδης Ξ., «Αντισυνταγματική η λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων», SyntagmaWatch, διαθέσιμο εδώ: {[Αντισυνταγματική η λειτουργία ιδιωτικών Πανεπιστημίων - Syntagma Watch](#)}, 2024

<sup>93</sup> Βλ. Ράμμος, Χ. Ο Αντώνης Μανιτάκης, η δικαστική περιπέτεια του Βασικού Μετόχου και οι σχέσεις εθνικού και ευρωπαϊκού Δικαίου, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Εκδ. Σάκκουλα.

<sup>94</sup> Βλ. Κοντιάδης Ξ., Συνοδινός Χ., «Η τελευταία πράξη του Βασικού Μετόχου», ΕφΔΔ 4, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2004

<sup>95</sup> Άλλο παράδειγμα είναι η σύμφωνη ερμηνεία με το ενωσιακό δίκαιο για τη μετατροπή των συμβάσεων ορισμένου χρόνου σε αορίστου, βλ. σχετικά Απόφαση του ΔΕΕ, της 11<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 2021, *Μ.Β./ΟΤΑ «Δήμος Αγίου Νικολάου»*. Για μία κριτική της ως άνω μεταστροφής, βλ. σε Μπακόπουλο Κ., Η προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ, ό.π.

<sup>96</sup> Βλ. ΟΛΣτΕ 1918/2025, σκ. 29.

ΕΕ, δεν επέλεξε ν' αφήσει την πλήρως απαγορευτική διάταξη του ελληνικού Συντάγματος ανεφάρμοστη: ίσως τούτο να αποτελούσε μία πιο καθαρή και μεθοδολογικά ορθή λύση<sup>97</sup>.

Τίθεται, πάντως, εκ νέου το ερώτημα: μιλώντας περί σύμφωνης ερμηνείας, επεξεργαζόμαστε μία καινοφανή ερμηνευτική μέθοδο; Κείμεθα εντελώς των ορίων του Συντάγματος, αντανakλώντας ενωσιακές επιταγές και νομολογιακές απαιτήσεις ενωσιακής προέλευσης; Ή μήπως, ακόμα και η ερμηνευτική αυτή μέθοδος, ερείδεται στο εθνικό Σύνταγμα, νομιμοποιείται από το εθνικό Σύνταγμα, και ελέγχεται εν τέλει με βάση τις αρχές και τους κανόνες που εμπεριέχονται στο τελευταίο; Το σίγουρο, πάντως, είναι, ότι πέραν από λειτουργικά πλεονεκτήματα, η μέθοδος της σύμφωνης ερμηνείας απολαμβάνει και πλείστα μεθοδολογικά μειονεκτήματα<sup>98</sup>.

## 2.4. Σεβασμός της προδικαστικής παραπομπής;

Αν πάντως δεχτούμε την παραπάνω διαλεκτική μεταξύ των εννόμων τάξεων, όπως καθιερώνεται σε ένα πρωτοτυπικό επίπεδο από τις Συνθήκες και διαρθρώνεται από τη νομολογία του Δικαστηρίου, στις παρυφές δε αυτής της διαλεκτικής την υποχρέωση σεβασμού της αρχής της υπεροχής ως μέσου διασφάλισης όχι μόνο της αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, αλλά και όπως πολύ εύστοχα παρατηρείται, της ισότητας των κρατών μελών<sup>99</sup>, θα πρέπει να αξιολογήσουμε σοβαρά και την υποχρέωση σεβασμού από τα κράτη μέλη του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής.

Ουκ ολίγες είναι οι περιπτώσεις που τα ανώτατα δικαστήρια των κρατών μελών αθέτησαν την υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος<sup>100</sup>, ή έκριναν την απόφαση του ΔΕΕ επί του προδικαστικού ερωτήματος που απέστειλαν ως *ultra vires*<sup>101</sup>. Ούτε είναι λίγες οι περιπτώσεις εθνικών δικαστηρίων που συστηματικά αποφεύγουν το διάλογο με το ΔΕΕ, βασιζόμενα σε μία αυτοαναφορική αντίληψη περί «τελευταίου λόγου» επί ζητημάτων που θεωρούν ότι εφάπτονται στην εντοπισμένη εθνικά κυριαρχία.

Τα θεωρητικά ζητήματα, σε κάθε περίπτωση, που συνδέονται με την υποχρέωση υποβολής και σεβασμού των προδικαστικών ερωτημάτων, εμφανίζουν λίγο -πολύ παρόμοια δογματικά

---

<sup>97</sup> Η εδώ παρέκβαση αφορά μόνο την επί μέρους προκειμένη του δικανικού συλλογισμού επί τη βάσει της σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας. Η μεγάλη πλειοψηφία της θεωρίας έχει ασκήσει εμβριθή και πολυσχιδή κριτική στην συγκεκριμένη απόφαση, την οποία συνοψίζει με υποδειγματικό τρόπο η ίδια η μειοψηφούσα γνώμη. Ως γενικό πάντως σχόλιο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι επί της αρχής η παρούσα απόφαση υπονοεί με πανηγυρικό τρόπο την αυταξία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, υποσκελίζοντας κατά τρόπο παράδοξο καταστατικές και θεμελιώδεις αρχές του ενωσιακού δικαίου, όπως η αρχή της δοτής αρμοδιότητας – με όχημα την πλημμελή εφαρμογή μίας άλλης καταστατικής αρχής, αυτής της καλόπιστης συνεργασίας.

<sup>98</sup> Γιαννακόπουλος Κ., Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π.

<sup>99</sup> Σημαντήρας Ν., «Πολλαπλότητα έννομων τάξεων και πολυεπίπεδος συνταγματισμός. Η σύνθετη σχέση μεταξύ ενωσιακού δικαίου και εθνικής συνταγματικής τάξης», σε συλλογικό έργο Η θεωρία της συνταγματικής πράξης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2024.

2024), ό.π.

<sup>100</sup> Βλ. Γιαννακόπουλος, Κ., «Η εθνική συνταγματική ταυτότητα και ο κλεφτοπόλεμος των δικαστών», διαθέσιμο εδώ: [{Η εθνική συνταγματική ταυτότητα και ο « κλεφτοπόλεμος » των δικαστών, 05.05.2021. - Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος}](#).

<sup>101</sup> Βλ. Παπαδοπούλου, Λ., «Η αντίληψη περί δημοκρατίας Πίσω από την απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 5ης Μαΐου 2020», διαθέσιμο εδώ: [{Η αντίληψη περί δημοκρατίας Πίσω από την απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 5ης Μαΐου 2020 - constitutionalism.gr}](#).

συγκείμενα με τα ζητήματα που αναλύθηκαν παραπάνω, σχετικά με την υποχρέωση σεβασμού της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Συγκεκριμένα, βάσει της ενωσιακής οπτικής, το προδικαστικό ερώτημα θεωρείται θεμέλιο για την ομοιόμορφη και άρα αποτελεσματική εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, η οποία, αδυνατώντας να διαχειριστεί με επιτυχία το ζήτημα της ατελούς συνταγματοποίησης της, μετέρχεται τα υπάρχοντα εργαλεία που της παρέχει το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο. Είναι λοιπόν, *conditio sine qua non* για τη βιωσιμότητα του ενωσιακού δικαίου είναι ο σεβασμός της προδικαστικής παραπομπής και η επανατροφοδότηση του εθνικού δικαστή από τον αυθεντικό ερμηνευτή του δικαίου της ΕΕ, μέσα από ένα *διάλογο των δικαστών*.

Απεναντίας, μερίδα της θεωρίας υποστηρίζει ότι αυτός ο διάλογος των δικαστών αναπαράγει, πέραν ακριβώς αυτής της ατέλειας που εντοπίζεται σε ενωσιακό επίπεδο, και την αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου<sup>102</sup>. Όσον αφορά το πρώτο σκέλος, παρατηρείται εύστοχα ότι το ενωσιακό δίκαιο δεν παρέχει *σαφή σημεία αναφοράς* βάσει των οποίων ο εθνικός δικαστής μπορεί ή και εξαναγκάζεται να περιορίσει τη διακριτική του ευχέρεια ως προς την αποστολή ή μη προδικαστικού ερωτήματος<sup>103</sup>. Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος, αρκεί να παρατηρήσει κανείς ότι, προκειμένου να διασώσουν την πρωτοκαθεδρία τους, ανώτατα δικαστήρια έχουν φτάσει μέχρι το σημείο να αντιστρέψουν πλήρως την τελολογία του άρθρου 267 ΣΛΕ, δηλώνοντας ρητά ότι με το προδικαστικό ερώτημα που θέτουν απλώς παρέχουν τη δυνατότητα στο Δικαστήριο του Λουξεμβούργου να διατυπώσει τη γνώμη του αναφορικά με το κρινόμενο νομικό ζήτημα<sup>104</sup>. Πρόκειται για άλλη μία έκφανση του φαινομένου του *νομολογιακού πατριωτισμού*<sup>105</sup>, το οποίο σε ημέρες πολιτικής αστάθειας, όπως αυτές που διανύουμε, δεν αφήνει άτρωτη τη συνταγματική πραγματικότητα. Ο μεγάλος χαμένος της θεσμικής αυτής πολεμικής, και πάντως το βασικό ζητούμενο σε κάθε νεωτερική έννομη τάξη, ανεξαρτήτως αν κανείς διάκειται θετικά ή αρνητικά απέναντι στο διάλογο των δικαστών, είναι η ασφάλεια δικαίου. Η τελευταία αποτελεί μείζον διακύβευμα για τους υπέρμαχους της σχολής του *συνταγματικού εγγυητισμού*, ενώ δε φαίνεται να ισχύει το ίδιο για τους «φανατικούς» του πολυεπίπεδου συνταγματισμού, οι οποίοι εστιάζουν την προσοχή τους σε διαφορετικής υφής έννομα αγαθά.

Αγόμεθα, έχοντας πλέον τοποθετήσει τα τιθέμενα ζητήματα σε ένα μωσαϊκό νομιμότητας και νομιμοποίησης, λειτουργικότητας, δογματικής αντιμετώπισης, αλλά και μεθοδικής κριτικής, η οποία αναδεικνύει δομικά προβλήματα στη διαλεκτική μεταξύ εθνικών εννόμων τάξεων και ΕΕ και στη συνθήκη του συνταγματικού πλουραλισμού, στο τελευταίο και βασικό ερώτημα που θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε: υποχρεούται ο ενωσιακός δικαστής σε σύμφωνη με τα εθνικά συντάγματα ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου; Και, αν η απάντησή μας είναι θετική, μέχρι που εξικνείται αυτή η υποχρέωση; Τέλος, με βάση ποια εργαλεία μπορεί, εν τέλει, ο ενωσιακός δικαστής να ανταποκριθεί σε μία τέτοια υποχρέωση;

### 3. Σύμφωνη με το εθνικό δίκαιο ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου;

Τα περισσότερα πεδία σύγκρουσης είτε στην ερμηνεία και εφαρμογή, αφενός του ενωσιακού δικαίου, από τα εθνικά δικαστήρια και το ΔΕΕ, είτε στην ερμηνεία και εφαρμογή εθνικής διάταξης υπό το φως του ενωσιακού δικαίου. Υπό τη συνθήκη, μάλιστα, της διαφορετικής *rationale* των

<sup>102</sup> Yannakopoulos C., *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, Sakkoulas Publications, Athens 2019.

<sup>103</sup> Βλ. Γιαννακόπουλος Κ., Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός ό.π.

<sup>104</sup> Ibid. Πρόκειται για την απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου, της 5<sup>ης</sup> Μαΐου, Weiss.

<sup>105</sup> Γιαννακόπουλος Κ., Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών, διαθέσιμο εδώ: [Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών - constitutionalism.gr](http://Ta.dikaiomata.sto.elloos.tou.dialogu.twn.dikastwn-constitutionalism.gr).

κατά τα άλλα επάλληλων εννόμων τάξεων (έννομες τάξεις ορίων και έννομη τάξη σκοπού) και των διαφορετικών ιστορικών και κοινωνικών προερμηνευτικών επιλογών τους, το ερμηνευτικό χάσμα φαίνεται να μην καλύπτεται με επιτυχία μέσα από το διάλογο των δικαστών και το θεσμό της προδικαστικής παραπομπής. Με αυτά, λοιπόν, τα δεδομένα, η παρούσα θα επιχειρήσει να προτείνει νέες ερμηνευτικές διεξόδους -όχι απαραίτητα καινοφανείς- καθώς ήδη έχουν τεθεί στην ακαδημαϊκή και πολιτική βάση, σίγουρα όμως ικανές να απαιτήσουν αξιώσεις εφαρμογής.

### 3.1. Η μέθοδος της wertende Rechtsvergleichung

Μία πρώτη προσπάθεια περί άρσης των ερμηνευτικών αντινομιών, γνώριμη, μάλιστα, στους Δικαστές της Ένωσης, είναι η λεγόμενη «αξιολογική συγκριτική μέθοδος», βάσει της οποίας το ΔΕΕ αντλεί γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των Κρατών μελών και/ή από τις κοινές διεθνείς υποχρεώσεις τους<sup>106</sup>. Το κρίσιμο, όπως με διαύγεια παρατηρεί η Τζούλια Στράγγα, είναι ότι, «κατά την αναδρομή στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των Κρατών μελών ως πηγή έμπνευσης για τη διάπλαση των «γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου», το ΔΕΚ δεν δίστασε σε, ορισμένες περιπτώσεις, να διατυπώσει ως «γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου» ένα θεμελιώδες δικαίωμα, το οποίο κατοχυρωνόταν μόνο σε ένα ή δύο Κράτη μέλη»<sup>107</sup>.

Βασικό δε πλεονέκτημα της επιστράτευσης της συγκριτικής μεθόδου από το ΔΕΕ, ψυχολογικής φύσης αλλά ταυτόχρονα μεγάλης κανονιστικής σημασίας, είναι ότι διευκολύνει την αποδοχή (Akzeptanz) της ενωσιακής νομολογίας από τα εθνικά δικαστήρια<sup>108</sup>, ενώ ήδη, σε επίπεδο δηλαδή θετού δίκαιου, σε πολλές περιπτώσεις το ΔΕΕ δεν δύναται απλώς, αλλά υποχρεούται να στραφεί στις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του άρθρου 6 ΣΕΕ (κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών ως γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου, βλ. Κεφ. Ι) και του άρθρου 340 ΣΛΕΕ, το οποίο ορίζει ότι στο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης, η Ένωση υποχρεούται, σύμφωνα με τις γενικές αρχές που είναι κοινές στα δίκαια των κρατών μελών, να αποκαθιστά τη ζημία που προξενούν τα θεσμικά όργανα ή οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους<sup>109</sup>. Την αυτόκλητη, πάντως, προσφυγή στην συγκριτική μέθοδο, όπως σωστά παρατηρεί ο Καθηγητής Χριστιανός, μαρτυρεί όλη η νομολογία του ΔΕΕ για τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως διατυπώθηκε πριν από τη θέσπιση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης<sup>110</sup>.

Όπως ορθώς παρατηρεί ο Habermas, «ο ευρωπαϊκός συνταγματικός πολιτισμός διαμορφώνεται σταδιακά όχι μόνο μέσω της δικαιοπαραγωγικής διαδικασίας σε εθνικό και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά και μέσω της ερμηνείας του δικαίου από τον εθνικό δικαστή και από τους δικαστές του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ. Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει προς αυτή την κατεύθυνση η ερμηνευτική μέθοδος της συγκριτικής επισκόπησης των συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών»<sup>111</sup>.

<sup>106</sup> Στράγγα, Τζ., Γενική Θεωρία Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ό.π.

<sup>107</sup> Ibid.

<sup>108</sup> Everling U., «The Court of Justice as a Decision-making Authority», Michigan Law Review, 1984.

<sup>109</sup> Βλ. Χριστιανός Β., «Η μέθοδος του συγκριτικού δικαίου και η συμβολή της στο ενωσιακό δικονομικό δίκαιο», Επιθεώρηση Πολιτικής Δικονομίας 1, 2024.

<sup>110</sup> Ibid.

<sup>111</sup> Βλ. Habermas, P. (2008), *Europäische Verfassungslehre*, Nomos Verlagsgesellschaft· Γεράσιμος Ι., Η σχέση της εθνικής και της ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη, ό.π.

Το πιο φλέγον πεδίο αξιοποίησης της συγκριτικής μεθόδου είναι, κατά την άποψή μας, οι οριακές περιπτώσεις δικαιοδοτικών κρίσεων που άπτονται ηθικών προτεραιοτήτων και εθνικών αξιών, οι οποίες βρίσκονται συνήθως και στο μεταίχμιο της πολιτικής αντιπαράθεσης. Υπό αυτή την άποψη, είναι επιτακτική μέσω της συγκριτικής μεθόδου, η αντίληψη από τον Δικαστή του Λουξεμβούργου των ιδιαιτεροτήτων εκείνων των εννόμων τάξεων που καθιστούν μία ρύθμιση αποδεκτή ή μη αποδεκτή και επηρεάζουν εντέλει την ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου<sup>112</sup>. Η ανάγκη αυτή γίνεται πλέον επιτακτική στην ενωσιακή έννομη τάξη, η οποία, σε αντίθεση με την έννομη τάξη του Συμβουλίου της Ευρώπης και την αντίστοιχη νομολογία του ΕΔΔΑ, δεν λειτουργεί επί τη βάσει του *consensus* ή του *margin of appreciation* με αποτέλεσμα, εντέλει, μία δικαιοδοτική κρίση ή μία πράξη ενωσιακού οργάνου να υπόκειται απλώς σε έναν έλεγχο συμβατότητας με την αρχή της δοτής αρμοδιότητας, σε έναν έλεγχο *ultra vires*.

Το ευρωπαϊκό motto «United in diversity», όπως περιλήφθηκε στο *draft* του Ευρωπαϊκού Συντάγματος<sup>113</sup>, αναδεικνύει τον σεβασμό των γλωσσικών, πολιτιστικών, ιστορικών και πολιτικών διαφορών που μπορούν να εμπλουτίσουν την αλληλεπίδραση μεταξύ των κρατών-μελών εντός της Ένωσης και την αλληλεπίδραση μεταξύ της ΕΕ και των κρατών-μελών αντίστοιχα<sup>114</sup>. Αυτή ακριβώς θα έπρεπε να είναι η συνεισφορά του συγκριτικού δικαίου: να συναρμόσει τις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης και εναρμόνισης με τις πολιτισμικές διαφορές που διαχέονται κάθετα στα εσωτερικά νομικά συστήματα και, εντέλει, να καταστήσει τις διαδικασίες αυτές λίγο πιο ευέλικτες<sup>115</sup>.

Κατά τη γνώμη μας, τα οφέλη από μία συγκριτική θεώρηση του ενωσιακού δικαίου θα μπορούσαν να είναι ποικίλα: το πρώτον, οι σχετικές αποφάσεις και πράξεις των ενωσιακών οργάνων θα περνούσαν περισσότερο αβασάνιστα το πρόσκομμα της έλλειψης δημοκρατικής νομιμοποίησης, το οποίο τίθεται τελευταία όλο και εντονότερα και πλέον, μάλιστα, όχι μόνο από ευρωσκεπτικιστές<sup>116</sup>. Κατά δεύτερον, οι σχετικές πολιτισμικές κοινωνικές διαφορές, οι οποίες πυροδοτούν έντονο ευρωσκεπτικισμό και εθνοκεντρισμό, θα μεθίσταντο από ένα απλό εμπειρικό γεγονός δίχως κανονιστική σημασία σε ένα συγκριτικό εργαλείο με αυξημένη λειτουργικότητα, και, κατά συνέπεια, αυξημένη κανονιστικότητα. Τέλος, τα εθνικά δικαστήρια θα είναι πολύ λιγότερο διστακτικά στο να ενσωματώσουν την προσέγγιση του ΔΕΕ εάν η νομική συλλογιστική δεν αντιβαίνει στις πάγιες νομολογιακές τακτικές και στις αρχές και αξίες που εγκολπώνουν τα εθνικά νομικά συστήματα<sup>117</sup>.

---

<sup>112</sup> Βλ. και το εξαιρετικό και εμβριθές άρθρο του Mulder, J. (2017), «*New Challenges for European Comparative Law: The Judicial Reception of EU Non-Discrimination Law and a turn to a Multi-layered Culturally-informed Comparative Law Method for a better Understanding of the EU Harmonization*», *German Law Journal* 18.

<sup>113</sup> Αντίστοιχη έκφραση δεν περιελήφθη στη Συνθήκη της Λισαβώνας.

<sup>114</sup> Mulder J., *New Challenges for European Comparative Law: The Judicial Reception of EU Non-Discrimination Law and a turn to a Multi-layered Culturally-informed Comparative Law Method for a better Understanding of the EU Harmonization*, ό.π, ο οποίος ασκεί κριτική στην αδυναμία του ΔΕΕ να διαδραματίσει ένα στιβαρό υπερεθνικό δικαστήριο, ικανό να νομολογήσει σε επίπεδο αρχής (to establish objective parameters).

<sup>115</sup> Ibid.

<sup>116</sup> Schmidt V. A., *Europe's Crisis of Legitimacy: Governing by Rules and Ruling by Numbers in the Eurozone*, Oxford, United Kingdom 2020.

<sup>117</sup> Mulder, J., *New Challenges for European Comparative Law: The Judicial Reception of EU Non-Discrimination Law and a turn to a Multi-layered Culturally-informed Comparative Law Method for a better Understanding of the EU Harmonization*, ό.π.

Φυσικά, η συγκριτική ερμηνεία που προτείνεται ως ερμηνευτική λύση στα αδιέξοδα του ευρωπαϊκού συνταγματισμού ούτε καινοφανής είναι ούτε άγνωστη στη νομολογία του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση, ότι δηλαδή το ΔΕΕ έχει ήδη επιστρατεύσει τη συγκριτική μέθοδο προκειμένου να επιλύσει ερμηνευτικές συγκρούσεις, να εμπλουτίσει τη νομολογία του και να συμπεριλάβει αντιλήψεις άλλων δικαστηρίων και εννόμων τάξεων, δεν μπορεί παρά να επιρρώσει το επιχείρημα, ότι η συγκριτική μέθοδος ίσως προτείνεται ως η πλέον κατάλληλη μέθοδος αντιμετώπισης των δυσχερειών και αντινομιών του διαλόγου των δικαστών. Τη μέθοδο λοιπόν, αυτή, το ΔΕΕ έχει επιστρατεύσει αφενός μέσω της επίκλησης δικαιοδοτικών κρίσεων του ΕΔΔΑ, αφετέρου έχει χρησιμοποιήσει και στο πλαίσιο προδικαστικής παραπομπής από εθνικά δικαστήρια.

Ενόσω η ΕΕ δεν έχει προσχωρήσει στην ΕΣΔΑ, δεν υφίσταται νομική σχέση με στοιχεία τυποποίησης ή ιεραρχίας μεταξύ των δύο διακριτών εννόμων τάξεων. Ωστόσο, το δίκαιο της ΕΕ εμπεριέχει ρήτρες οι οποίες δημιουργούν μία υποχρέωση συνάρθρωσης στο πεδίο, κυρίως, των ατομικών δικαιωμάτων. Χαρακτηριστική είναι η διάταξη του άρθρου 52 ΧΘΔΕΕ, σύμφωνα με το οποίο στο βαθμό που ο Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα, τα οποία αντιστοιχούν σε δικαιώματα της ΕΣΔΑ, όπως εν προκειμένω, «*η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση*»<sup>118</sup>. Ετσι, συναντά το ενωσιακό δίκαιο την «επιταγή ομοιογένειας»<sup>119</sup>, η οποία συμπληρώνεται από τη ρητή πρόβλεψη στην παρ. 7 του άρθρου 52 περί της υποχρέωσης τόσο των δικαστηρίων της Ένωσης όσο και των κρατών μελών «*να λαμβάνουν δεόντως υπόψη τους τις επεξηγήσεις, οι οποίες έχουν εκπονηθεί με σκοπό την παροχή κατευθύνσεων για την ερμηνεία του παρόντος Χάρτη*»<sup>120</sup>.

Σε επίπεδο νομολογίας, ήδη από το μακρινό 1975, το ΔΕΕ έκανε ρητή αναφορά σε αποφάσεις του σε διατάξεις της ΕΣΔΑ. Εν συνεχεία, το πρώτον το 1989, το ΔΕΕ αναγνώρισε ρητώς την ιδιαίτερη σημασία της ΕΣΔΑ για την προώθηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός της ΕΕ<sup>121</sup>. Κατά τούτα, ο έλεγχος των μέτρων της ΕΕ από το ΕΔΔΑ διέπεται από νομολογιακές αρχές και καταστατικές αποφάσεις του τελευταίου, όπως το «*δόγμα της ισοδύναμης προστασίας*»<sup>122</sup> το οποίο διακήρυξε η υπόθεση *Bosphorus*<sup>123</sup>. Οι νομολογιακές αρχές αυτές έχουν εφαρμοστεί σε πολλές πρόσφατες αποφάσεις, όπου το ΕΔΔΑ ελέγχει τη συμβατότητα των πράξεων των κρατών μελών, στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου, με την ΕΣΔΑ.

Επιπρόσθετα, εάν ένα κράτος μέλος της ΕΕ εφαρμόσει (ή δεν εφαρμόσει) το Δίκαιο της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένου του ΧΘΔ, όπως το ερμηνεύει το ΔΕΕ στο πλαίσιο του άρθρου 267 ΣΛΕΕ,

<sup>118</sup> Άρθρο 52 παρ. 3 ΧΘΔΕΕ

<sup>119</sup> όπως εύστοχα την είχε χαρακτηρίσει η Γεν. Εισαγγελέας Kokott στην Υπόθεση «Bonda», Απόφαση του ΔΕΕ της 14<sup>ης</sup> Ιουλίου 2019, *Bonda*.

<sup>120</sup> Τσόλκα, Ο., *Οι σύγχρονες εξελίξεις του δια-δικαιοδοτικού «διαλόγου» μεταξύ ΕΔΔΑ και ΔΕΕ για την εφαρμογή της αρχής «ne bis in idem» επί του εσωτερικού δυαδικού συστήματος κυρώσεων*, πρακτικά σεμιναρίου στην Εθνική Σχολή Δικαστών, διαθέσιμο εδώ: [Microsoft Word - ΤΣΟΛΚΑ Ne bis in idem.docx](#).

<sup>121</sup> Muir E./Davio V., «Dialogue on the Way the CJEU Uses ECHR Case Law», *European Papers* 8, 2023.

<sup>122</sup> Γεωργιάδης, Ε., *Σχολιασμός της απόφασης Γεωργίου κατά Ελλάδας, 10.03.2023, Τρίτο Τμήμα (επταμελής σύνθεση) του ΕΔΔΑ: Η άρνηση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ και οι εγγυήσεις της δίκαιης δίκης σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ*, Αρμενόπουλος 3

<sup>123</sup> Απόφαση του ΕΔΔΑ, της 30<sup>ης</sup> Ιουνίου 2005, *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland*.

ο διάδικος που θεωρεί ότι παραβιάζεται δικαίωμά του που κατοχυρώνεται ρητώς στην ΕΣΔΑ<sup>124</sup>, έχει τη δικονομική ευχέρεια να ασκήσει ατομική προσφυγή ενώπιον του ΕΔΔΑ<sup>125</sup>.

Στην υπόθεση *Γεωργίου κατά Ελλάδας*<sup>126</sup>, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η σιωπηρή απόρριψη από τον Άρειο Πάγο αιτήματος να αποσταλεί προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σε σχέση με το νόημα των κανόνων του ενωσιακού δικαίου που ρυθμίζουν την προσωπική ευθύνη και αρμοδιότητα των επικεφαλής των εθνικών στατιστικών αρχών, συνιστά παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ και του δικαιώματος στη δίκαιη δίκη<sup>127</sup>.

Περισσότερο άμεση και διαυγής είναι η υπολαμβάνουσα συγκριτική μέθοδος στο πλαίσιο της διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που το ΔΕΕ προχώρησε ακόμα και σε διάπλαση νομολογίας προκειμένου να αποφύγει την ανοιχτή σύγκρουση με εθνικό δικαστήριο κράτους μέλους, παράγοντας με αυτό τον τρόπο ενωσιακό δίκαιο. Χαρακτηριστικές είναι οι υποθέσεις *Tarrico I και II*<sup>128</sup>.

Με τις αποφάσεις αυτές, το ΔΕΕ ουσιαστικά ενσωμάτωσε τις ιταλικές συνταγματικές ευαισθησίες<sup>129</sup> στην ενωσιακή έννομη τάξη, υπό το φόβο της ενεργοποίησης από το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο του *controlimiti doctrine*<sup>130</sup> ύστερα από απόφαση του ΔΕΕ σχετικά με τις κυρώσεις κατόπιν φορολογικής απάτης σε συναλλαγές προϊόντων σαμπάνιας. Συγκεκριμένα, το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο απέστειλε προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ζητώντας του να αποφανθεί αν η απόφαση του τελευταίου στην υπόθεση *Taricco I*<sup>131</sup> είχε το νόημα ότι το εθνικό δικαστήριο θα έπρεπε να αφήσει εθνικό νόμο σχετικό με την παραγραφή της προθεσμίας για την άσκηση ποινικής δίωξης ανεφάρμοστο, ακόμη και αν αυτό θα ερχόταν σε αντίθεση με την αρχή της νομιμότητας των ποινών (*nullum crimen nulla poena sine lege*)<sup>132</sup> και, ειδικότερα, τη μη αναδρομική εφαρμογή δυσμενέστερου ποινικού νόμου ως θεμελιώδους στοιχείου της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας της Ιταλίας<sup>133</sup>.

Εν όψει της επίκλησης του *controlimiti doctrine* και υπό την αμφιβολία επίκλησης της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας της Ιταλίας από το Συνταγματικό Δικαστήριο, το ΔΕΕ προχώρησε σε μία μαξιμαλιστική συγκριτική ερμηνεία<sup>134</sup>. Έτσι, διαπλάθοντας επί της ουσίας ενωσιακό δίκαιο και διακηρύσσοντας ότι, δεδομένου ότι η αρχή της νομιμότητας των ποινών αποτελεί και γενική

<sup>124</sup> Κατά την Απόφαση του ΕΔΔΑ της 6<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 2022, *Spasov κατά Ρουμανίας*.

<sup>125</sup> Βλ. Βενιζέλος Ε., Το Ελληνικό Σύνταγμα, Τόμος 1, Εκδόσεις Σάκουλα, 2025.

<sup>126</sup> Απόφαση του ΕΔΔΑ, της 14<sup>ης</sup> Μαρτίου, 2023, *Γεωργίου κατά Ελλάδας*.

<sup>127</sup> Βογιατζής Π. (2024), *Σχολιασμός της απόφασης Γεωργίου κατά Ελλάδας, 10.03.2023, Τρίτο Τμήμα (επταμελής σύνθεση) του ΕΔΔΑ: Η άρνηση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ και οι εγγυήσεις της δίκαιης δίκης σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ*, ΕΕΕυΔ.

<sup>128</sup> Απόφαση του ΔΕΕ, της 5<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 2017, *Tarrico II*.

<sup>129</sup> Βενιζέλος, Ε. (2025), ό.π.

<sup>130</sup> Βλ. Bonelli M., «*The Taricco saga and the consolidation of judicial dialogue in the European Union: CJEU, C-105/14 Ivo Taricco and others*», *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 25, 2018, ο οποίος εξηγεί με σαφήνεια τον όρο.

<sup>131</sup> Βλ. Γεράσιμος Ι., Η σχέση της εθνικής και της ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη, ό.π.: Mitsilegas, V., *Judicial dialogue in three silences: Unpacking Taricco*, *New Journal of European Criminal Law*, vol. 9, 2018.

<sup>132</sup> Η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 25 του Ιταλικού Συντάγματος.

<sup>133</sup> Βλ. και το διεισδυτικό σχόλιο του Ανθόπουλου Χ. *Η αρχή της μέγιστης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, ΕφΔΔ 1, 2025.

<sup>134</sup> Απόφαση του ΔΕΕ της 5<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 2017, *Criminal Proceedings against MAS and MB*.

αρχή του ενωσιακού δικαίου απορρέουσα από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, τα εθνικά δικαστήρια δεν υποχρεούνται σε συμμόρφωση με το ενωσιακό δίκαιο αν διαπιστώσουν ότι η εφαρμογή του μπορεί να οδηγήσει σε παραβίαση της αρχής της νομιμότητας.

Η απόφαση αυτή είναι ιδιαίτερα ενδεικτική για την εξαγωγή δύο κρίσιμων συμπερασμάτων σχετικά με την προβληματική που εξετάζουμε. Πρώτον, η συγκριτική μέθοδος, είναι ικανή να άγει σε έναν δικαιοκρατικό εμπλουτισμό του ενωσιακού δικαίου, ο οποίος εντέλει μπορεί να ευνοήσει μακροπρόθεσμα το ενωσιακό οικοδόμημα με την άρση αντινομιών και την κάλυψη κενών δικαίου που δύσκολα θα μπορούσε το ενωσιακό δίκαιο αυτόνομα ή αυτόκλητα να διαχειριστεί αποτελεσματικά.

Δεύτερον, η συγκριτική μέθοδος δεν είναι απαραίτητο να λαμβάνει χώρα πάντοτε υπό τις συμπληγάδες του *τελευταίου λόγου* και της πολεμικής διαλεκτικής. Αντίθετα, εάν το ΔΕΕ εμφανιστεί πιο διαλλακτικό ως προς την προτεραιότητα εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου και πιο ψύχραιμο απέναντι σε θεμελιακές τοποθετήσεις του εθνικού δικαστή, ίσως εντέλει ο μεγάλος κερδισμένος να είναι η ενωσιακή έννομη τάξη, μέσα από μία αμοιβαία ώσμωση νομικών προσεγγίσεων και απόψεων.

Όπως προσπαθήσαμε να αναδείξουμε, η νομική ερμηνευτική μπορεί να αποτελέσει μία πρώτη ασφαλή γέφυρα μεταξύ του εθνοκεντρισμού των εθνικών δικαστών και της αρχής της υπεροχής, όπως ιδεαλιστικά την μετέρχεται τόσο το ΔΕΕ όσο και τα όργανα της ΕΕ. Μπορεί, έτσι, να δώσει ένα πρώτο στίγμα *σύμφωνης με τα εθνικά δίκαια ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου*, σε μία προσπάθεια αποφυγής περαιτέρω κλιμάκωσης της προϊούσας συνταγματικής απορρύθμισης, η οποία ακολουθεί και προάγει την πολιτική απορρύθμιση στο εσωτερικό της ΕΕ, συμφώνως βέβαια και με τους διεθνείς συσχετισμούς. Είναι όμως αρκετή; Στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο, θα προσπαθήσουμε να προτείνουμε και κάποια μείζονα θεσμικά εργαλεία, τα οποία θα μπορούσαν να βοηθήσουν προς αυτή την κατεύθυνση, εμφορούμενα από το πλεονέκτημα της *θέσης σε ισχύ*, και της κανονιστικής πυκνότητας που αυτή συνεπάγεται. Με τον αναγκαίο αστερίσκο, ότι η ανάληψη θεσμικών λύσεων απαιτεί και την απαραίτητη πολιτική βούληση αφού για μία τέτοια δομική μεταρρύθμιση, δεν αρκεί φυσικά η θέληση ενός κράτους μέλους ή μίας συμφιλιωτικής σύνθεσης του ΔΕΕ επί μίας μεμονωμένης υπόθεσης.

### 3.2. Προς ένα αντίστροφο προδικαστικό ερώτημα;

Λησμονούμε πολλάκις, ανακυκλώνοντας μία διάθεση αντιπαράθεσης μεταξύ των εθνικών δικαστών και του ΔΕΕ, ότι είναι προς το συμφέρον της ΕΕ και, κατά μείζονα λόγο, υποχρέωση εκπληγάζουσα από το ενωσιακό δίκαιο, ο σεβασμός των εθνικών ταυτοτήτων των κρατών-μελών από τους εθνικούς τους δικαστές (άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ), σε συνδυασμό με την υποχρέωση τους για τήρηση (και συνάμα έλεγχο της τήρησης) της αρχής της δοτής αρμοδιότητας (άρθρα 4 και 5 παρ. 1 και 2 ΣΕΕ). Υπό αυτή την έννοια, ο έλεγχος που ασκούν τα εθνικά δικαστήρια σε πράξεις των ενωσιακών οργάνων είναι σε τελική ανάλυση πέρα από εθνικός και *ενωσιακός έλεγχος*<sup>135</sup>. Τούτο, φυσικά, προϋποθέτει ότι το ΔΕΕ θα είναι δεκτικό στο να αφουγκραστεί και να αφομοιώσει

---

<sup>135</sup> Η διαπίστωση οφείλεται στους Grabenwarter C./Huber P-M./Knez R./Ziemele I., «*The Role of the Constitutional Courts in the European Judicial Network*», European Public Law, Issue 1, 2021.

τις απόψεις των εθνικών δικαστηρίων, σε επίπεδο *ultra vires review*, αλλά κυρίως σε επίπεδο διάγνωσης του περιεχομένου της εθνικής συνταγματικής τους ταυτότητας<sup>136</sup>.

Έτσι, στο ζήτημα του διαμοιρασμού των αρμοδιοτήτων, αρκετά εθνικά Συντάγματα κρατών μελών (π.χ. το γερμανικό) προκειμένου περί μεταβίβασης αρμοδιοτήτων σε ενωσιακά όργανα, λόγου χάριν μέσω των Συνθηκών, απαιτούν πράξη του Κοινοβουλίου και αντίστοιχη έγκριση του Ομοσπονδιακού Συμβουλίου. Αυτομάτως, οιαδήποτε πράξη οργάνου της Ένωσης δεν έχει διαβεί τον ως άνω έλεγχο, θεωρείται κατά το γερμανικό Σύνταγμα ως ελλείπουσα δημοκρατικής νομιμοποίησης και κατά συνέπεια ως αντιβαίνουσα στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας<sup>137</sup>. Αντίστοιχα, και σε επίπεδο εθνικής συνταγματικής ταυτότητας, όπως τη συζητήσαμε εκτενώς παραπάνω, παρατηρείται ότι τα εθνικά συντάγματα περιέχουν ρήτρες που αποτελούν θεμελιακές διατυπώσεις για τις έννομες τάξεις τους, και τις οποίες ένα συνταγματικό δικαστήριο που διατηρεί τον αυτοσεβασμό του δύσκολα θα απεμπολούσε ενόψει διεθνών κεινισμάτων<sup>138</sup>.

Η πρόταση που προκύπτει μάλλον αβασάνιστα από τις παραπάνω διατυπώσεις είναι μία ειλικρινής και αμοιβαία συνεργασία με θεσμικό αποτύπωμα. Τέτοια θα μπορούσε να είναι ένα αντίστροφο προδικαστικό ερώτημα (*reverse preliminary ruling*)<sup>139</sup>. Σε περίπτωση, δηλαδή, που ανακύπτει ένα οριακό ζήτημα που άπτεται της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας κράτους μέλους, να παράσχει το ενωσιακό δίκαιο τη δυνατότητα στο ΔΕΕ να ζητήσει τη συνδρομή του εθνικού δικαστή προκειμένου να «διαφωτίσει» το πρώτο σε σχέση με τις ιδιαιτερότητες της εθνικής έννομης τάξης που καλείται να ενσωματώσει την αντίστοιχη ενωσιακή ρύθμιση. Μία τέτοια λύση, μάλιστα θα μπορούσε να υποστηριχθεί και *de lege lata*, με μία συστηματική - συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 47 ΧΘΔΕΕ, 6 ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με τα άρθρα 4 παρ. 2. ΣΕΕ και την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας, όπως διαγράφεται από το άρθρο 5 παρ. 3 ΣΕΕ.

Ζήτημα φυσικά τίθεται σε σχέση με το κατά πόσο μπορεί να δεσμευτεί το ΔΕΕ από την απάντηση του εθνικού δικαστηρίου<sup>140</sup>, αφού το ίδιο επιφυλάσσει στον εαυτό του την τελική κρίση αναφορικά με το αν η επίκληση της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας δικαιολογεί απόκλιση από το ενωσιακό δίκαιο, όπως, αναπότρεπτα, κατέχει και το ρόλο του αυθεντικού ερμηνευτή του ενωσιακού δικαίου.

Μία τέτοια, πάντως, εξέλιξη, αναμφίβολα θα ενίσχυε την αποτελεσματικότητα της θεσμικής μηχανικής του διαλόγου των δικαστών, θα απάλλασσε τους ανώτατους δικαστές των κρατών μελών από τη φοβικότητά τους σε σχέση με το προδικαστικό ερώτημα, και σίγουρα θα ενίσχυε την αυτοπεποίθηση των εθνικών δρώντων εντός της ενωσιακής έννομης τάξης, καθώς θα τους εξασφάλιζε ένα επιπλέον εργαλείο συνέπειας με τις λαϊκής κυριαρχίας απαιτήσεις που εγκολπώνουν τα εθνικά συντάγματα<sup>141</sup>. Τέλος, μία τέτοια συμμετοχική διαδικασία, θα ενίσχυε και τις ανησυχίες για την αναπαραγωγή δημοκρατικού ελλείμματος της Ένωσης μέσω του ΔΕΕ,

<sup>136</sup> Ibid. Στο τελευταίο, μάλιστα, σημείο, οι συγγραφείς επιμένουν πως τον *τελευταίο λόγο* πρέπει να διατηρούν τα εθνικά δικαστήρια.

<sup>137</sup> Βλ. αποφάσεις την Απόφαση του ΓΟΣΔ της 6<sup>ης</sup> Ιουλίου 2010 *Honeywell* και την απόφαση *Weiss*, ό.π.

<sup>138</sup> Η νομολογία *Solange* καταδεικνύει εναργώς το παραπάνω γεγονός.

<sup>139</sup> Grabenwarter, C. etc., «*The Role of the Constitutional Courts in the European Judicial Network*», ό.π.

<sup>140</sup> Ibid.

<sup>141</sup> Είναι προφανές ότι για την ενεργοποίηση μίας τέτοιας διαδικασίας, *de lege ferenda*, απαιτείται σχετική προσθήκη ή τροποποίηση στη ΣΛΕΕ.

μεταθέτοντας το συγκρουσιακό χαρακτήρα της αλληλεπίδρασης των δικαστών σε ένα θεσμοθετημένο διάλογο «μεταξύ ίσων».

### 3.3. Μικτό δικαστήριο επίλυσης διαφορών;

Όπως μαρτυρά ο τίτλος, μία δίκαιη λύση, απλή και σύνθετη ταυτόχρονα, με επαρκές κανονιστικό βάρος, τεχνοκρατικά στοιχεία και τεχνογνωσία, ώστε να διαχειριστεί τις αντινομίες μεταξύ ενωσιακού και εθνικών δικαίων, θα μπορούσε να είναι ένα μικτό δικαστήριο επίλυσης των οριακών διαφορών. Ένα δικαστήριο, αρχικά, το οποίο δε θα φέρει τη δυστοκία του ΔΕΕ στο να ανατρέψει μία πράξη οργάνου της ΕΕ ή να κρίνει μία πράξη ενωσιακού οργάνου *ultra vires* νομολογώντας επί της ουσίας ένα τεκμήριο αρμοδιότητας υπέρ της Ένωσης που ουδεμία νομική βάση απολαμβάνει<sup>142</sup>. Ένα μικτό δικαστήριο τέτοιας δικαιοδοσίας, θα μπορούσε να επιλαμβάνεται μόνο σε περιπτώσεις όπου θα ετίθετο *prima facie* ζήτημα υπέρβασης αρμοδιότητας, ή ένα κράτος μέλος θα έθετε ζήτημα εθνικής συνταγματικής ταυτότητας, με σύνθεση η οποία θα αποτελείται από ενεργούς δικαστές του ΔΕΕ και από ανώτατους δικαστές των κρατών μελών<sup>143</sup>.

Τα πλεονεκτήματα μίας τέτοιας δικαστικής σύνθεσης είναι πολλά· το βασικότερο όλων, είναι ότι θα ενδυθεί με εχέγγυα δημοκρατικής νομιμοποίησης κάθε απόφαση η οποία θα εκδίδεται κατά κράτους μέλους, γιατί λ.χ. δεν αιτιολόγησε επαρκώς την απόκλιση στη βάση της συνταγματικής του ταυτότητας<sup>144</sup>, αφού στη σύνθεση θα συμμετέχει και ανώτατος δικαστής του Ανώτατου Δικαστηρίου του ή δικαστές από συγγενή ιδεολογικά και πολιτισμικά κράτη μέλη<sup>145</sup>. Επίσης, θα μπορούσαν να θεσπιστούν και επιπρόσθετες εγγυήσεις δικονομικού χαρακτήρα, όπως π.χ. η δυνατότητα παρέμβασης των κρατών μελών και των οργάνων της ΕΕ. Εν μέσω δε της αναμονής απόφασης, θα μπορούσε να θεσπιστεί μία διαδικασία αναστολής ισχύος ή υποχρέωσης ενσωμάτωσης της επίμαχης πράξης για το εσωτερικό δίκαιο, μέχρι τη δημοσίευση της απόφασης<sup>146</sup>.

Είναι προφανές, πως η δημιουργία (όχι, ωστόσο, εκ του μηδενός) ενός τέτοιου βαρύνοντος θεσμικού εργαλείου απαιτεί πολλή δουλειά, και αντίστοιχα με το αντίστροφο προδικαστικό ερώτημα, απαιτεί πολιτική βούληση και συναινέσεις. Είναι, όμως, επίσης, καταφανές ότι η Ένωση χρειάζεται ένα θεσμικό εργαλείο το οποίο θα καταφέρει να συναρμόσει τόσο τους φανατικούς της ενοποίησης, όσο και τους υπέρμαχους του απομονωτισμού, αλλά επίσης και τους μετριοπαθείς, μέσα από συναινετικούς μηχανισμούς, καθώς φαίνεται ότι το μοντέλο της πρωτοκαθεδρίας είναι πλέον αμφισβητούμενης αξιοπιστίας, τουλάχιστον σε επίπεδο πολιτικής και νομικής αποδοχής. Τούτο δε σημαίνει ότι το ΔΕΕ πρέπει να απεμπολίσει τα πρωτεία στην ενότητα και την ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου. Το δίχως άλλο, μέσα από την ενίσχυση της

<sup>142</sup> Βλ. Weiler, J., Sarmiento, D., «*The EU Judiciary after Weiss: Proposing A New Mixed Chamber of the CJEU*», Verfassungsblog, 2020 διαθέσιμο εδώ: {[The EU Judiciary After Weiss](#)} και την πολύ εύστοχη κριτική τους σε θεμελιώδεις απορίες του ΔΕΕ.

<sup>143</sup> Ibid.

<sup>144</sup> Για την αρμοδιότητα τυχόν μικτού δικαστηρίου επί των υποθέσεων εθνικής συνταγματικής ταυτότητας, βλ. Jozwicki W., «*Ultra vires and constitutional identity control – apples and oranges or two drops of water?*», Verfassungsblog, 2020, διαθέσιμο εδώ: {[Ultra vires and constitutional identity control - apples and oranges or two drops of water?](#)}.

<sup>145</sup> Ibid.

<sup>146</sup> Ibid.

δημοκρατικής νομιμοποίησής του, είτε αυτό συμβεί με ερμηνευτικά είτε με θεσμικά μέσα, προσδωκάται να την ανακτήσει.

#### **4. Καταληκτικές παρατηρήσεις**

Το παρόν άρθρο δεν επιχειρεί να συνεισφέρει στον ευρωσκεπτιστικό απόηχο μίας προελαύνουσας ριζοσπαστικοποίησης στην Ευρώπη και παγκοσμίως, ούτε να ψέξει τα κακώς κείμενα της ευρωπαϊκής ενοποίησης με έναν αμιγώς καταγγελτικό λόγο. Τουναντίον· αξιώνει να πείσει πως ο τρόπος που η ΕΕ και ιδίως το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου ορούν τα εθνικά δίκαια, είναι ενδεχομένως παρωχημένος, σε κάθε δε περίπτωση χρήζει αναθεώρησης. Σε αυτό το πλαίσιο, προσπαθήσαμε να αναδείξουμε πως το ενωσιακό δίκαιο *δέον* να ερμηνεύεται με βάση τα εθνικά δίκαια, όπως ακριβώς το εθνικό δίκαιο οφείλει να ερμηνεύεται με βάση το ενωσιακό.

Και αυτό αφού υπάρχουν αφενός θεσμισμένα όρια της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, διάσπαρτα εντός του πρωτογενούς δικαίου, αφετέρου γιατί τα εθνικά δικαστήρια, σε μία προσπάθεια διάσωσης της αξιοπρέπειάς τους, διεκδικούν ολοένα και περισσότερο το λόγο που τους αναλογεί, είτε μέσω ελέγχου *ultra vires* είτε μέσω επίκλησης των ιδιαίτερων συνταγματικών χαρακτηριστικών τους, της εθνικής τους ταυτότητας. Η δε Ένωση, δεν μπορεί να είναι φοβική σε πολιτισμικές διαφορές, ιστορικά συμφραζόμενα, και διάφορα άλλα υπαρκτικά στοιχεία των εθνικών συνταγμάτων. Αντιθέτως, θα πρέπει να ενεργοποιήσει θεσμικά και μετέπειτα νομικά μηχανισμούς, οι οποίοι θα επιτύχουν την ποικιλομορφία την οποία η ίδια η Ένωση διακηρύσσει.

Μία συνειδητοποίηση των θετού δικαίου υποχρεώσεων της ΕΕ απέναντι στα εθνικά συντάγματα και μία μεταρρύθμιση προς τη θεσμοθέτηση μίας πιο αποτελεσματικής αλληλεπίδρασης των δύο μερών, δεν πρόκειται να αποδυναμώσει την ΕΕ ούτε να απογυμνώσει το ενωσιακό δίκαιο από την αποτελεσματικότητά του. Αντιθέτως, πρόκειται, κατά τη γνώμη μας, να αυξήσει τη δημοκρατική αποδοχή της ΕΕ και των οργάνων της εντός των κρατών μελών και, ταυτόχρονα, να διευκολύνει το έργο των εθνικών δικαστηρίων να εκφέρουν δικαιοδοτικές κρίσεις δίχως να αισθάνονται υπόλογα απέναντι στα εθνικά συντάγματα· στην *raison d'être* τους.